

**Міністерство освіти і науки України
Національна Академія педагогічних наук України
Науково-дослідний центр проблем соціальної педагогіки
та соціальної роботи Національної Академії педагогічних
наук України та Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка**

С. В. Тунтуєва

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ОСОБАМИ,
ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї**

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

**Старобільськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2015**

УДК 364.42/44(075.8)
ББК 74.664.6
Т 51

Рецензенти:

- Коношенко С. В.** – доктор педагогічних наук, професор, Державного закладу «Слов'янський державний педагогічний університет».
- Рассказова О. І.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Караман О. Л.** – доктор педагогічних наук, професор, директор Інституту педагогіки і психології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Т 51 **Тунтуєва С. В.**
Соціально-педагогічна робота з особами, постраждалими від насильства сім'ї : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. В. Тунтуєва ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. – 172 с.

ISBN

Навчально-методичний посібник висвітлює основні теоретичні положення щодо насильства в сім'ї, насильства щодо жінок та дітей, розкриває специфіку роботи з постраждалими від насильства в сім'ї жінками та дітьми, містить технології та методи соціально-педагогічної роботи із зазначеною категорією осіб.

Видання розраховано насамперед на студентів вищих навчальних закладів, які опановують фах соціального педагога, соціального працівника, а також на спеціалістів у галузі соціальної педагогіки. Посібник також буде цікавим та корисним для практичних працівників соціальної сфери, соціальних педагогів, учителів загальноосвітніх закладів.

УДК 364.42/44(075.8)
ББК 74.664.6

Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 29 жовтня 2015 року)

ISBN

© Тунтуєва С. В., 2015
© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
------------	---

РОЗДІЛ 1

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЩОДО ЖІНОК ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Насильство в сім'ї щодо жінок: вступ до проблеми.....	7
1.2. Інтерпретаційні моделі насильства та фактори, які спричинюють насильство в сім'ї.....	13
1.3. Насильство в сім'ї щодо жінок: визначення та ознаки.....	25
1.4. Інтерпретація ролі жінки у сім'ї та застосування щодо неї насильства.....	33
1.5. Соціально-демографічні характеристики жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.....	43
1.6. Психологічні особливості жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.....	47

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ЖІНКАМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

2.1. Соціально-педагогічна реабілітація як технологія роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї.....	57
2.2. Феномен допомоги в процесі здійснення соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.....	63
2.3. Повноваження органів та служб, задіяних в систему запобігання насильству в сім'ї.....	71
2.4. Засоби соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.....	76
2.5. Форми і методи роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї в процесі соціально-педагогічної реабілітації.....	87

РОЗДІЛ 3
НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЩОДО ДІТЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-
ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

3.1. Насильство щодо дитини та жорстоке поводження з дітьми: визначення понять.....	101
3.2. Види насильства в сім'ї щодо дитини.....	107
3.3. Роль соціального педагога в процесі опитування дитини, постраждалої від насильства або такої, що вчинила насильство.....	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	134
ДОДАТКИ.....	159

ВСТУП

Однією з актуальних проблем сучасності є насильство в сім'ї. Воно не обмежується віковими, соціальними та державними кордонами, має глибоке історичне коріння. Найчастіше насильство в сім'ї застосовується по відношенню до жінок та дітей, бо часто саме вони перебувають у беззахисному та підвладному становищі. Застосування насильства в сім'ї щодо жінки негативно позначається на її фізичному й психологічному самопочутті, погіршує репродуктивне й сексуальне здоров'я, знижує соціальну активність та економічну захищеність, сприяє закріпленню й відтворенню моделі насильницької поведінки в сім'ї наступними поколіннями. Насильство щодо дитини – основна причина дитячого травматизму й дитячої смертності в багатьох країнах світу та одна з найважливіших світових проблем. Діти піддаються насильству як в сім'ї, так і за її межами. Насильство щодо дитини будь-якого віку призводить до тяжких наслідків, оскільки завдає значної шкоди її здоров'ю, негативно впливає на розвиток та несе пряму загрозу життю. Часто діти стають свідками насильства, застосованого по відношенню до інших членів родини (матері, братів чи сестер, бабусі або дідуся).

Потенційними постраждалими від насильства в сім'ї стає найбільш активна частина жіночого населення віком від 26 до 50 років, яка перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі, має неповну середню та середню освіту, представлена у професіях, що не можуть забезпечити високий соціальний статус та відповідний рівень матеріального статку. Психологічними особливостями жінок досліджуваної категорії є наявність ознак травматичного та посттравматичного стресового розладу, стану „набутої беспорядності”, синдрому побитої жінки, заборони на прояв емоцій; соціальна ізоляція, втрата довіри до людей, залежність від суб'єкта насильства, схильність до самогубства, ризик алкогольної та наркотичної залежності тощо.

З огляду на це, соціальна педагогіка є одним із засобів створення відповідних умов, за яких особи, постраждалі від насильства в сім'ї, зможуть захистити власні права й інтереси, усвідомити насильство в сім'ї як проблему, зрозуміти його

наслідки для особистості та суспільства в цілому, дізнатися про органи та служби, які надають допомогу постраждалим від насильства в сім'ї. Технології та методи, запропоновані в навчально-методичному посібнику, спрямовані на поліпшення якості послуг дітям та жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї та можуть використовуватись в щоденній практиці соціально-педагогічної роботи.

РОЗДІЛ 1

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЩОДО ЖІНОК ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Насильство в сім'ї щодо жінок: вступ до проблеми

Проблема насильства в сім'ї є однією з найгостріших проблем сучасності, яка має глибоке коріння і латентний характер, не має вікових, соціальних та державних кордонів. Багато жінок у різних країнах потерпають від насильства у сім'ї. У країнах, де ведеться систематичний статистичний облік, кількість жінок, які страждають від побиття їхніми чоловіками або партнерами, сягає від 40% до 80% [2]. Такого насильства зазнають жінки різних вікових і соціально-економічних груп.

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, проти кожної п'ятої жінки світу хоч раз у житті було скоєно фізичне або сексуальне насильство.

Відповідно до інформації департаменту громадської безпеки МВС України найбільш поширеними видами насильства в сім'ї щодо жінок є фізичне та психологічне насильство, на які разом приходиться близько 95% випадків.

Протягом тривалого часу в Україні проблема насильства в сім'ї не обговорювалась та завдяки діяльності громадських організацій з'явилась низка досліджень та наукових робіт, присвячених проблемі насильства над жінками в сім'ї. Це стало поштовхом для дослідження світового досвіду подолання насильства в сім'ї щодо жінок та формування вітчизняної законодавчої бази й інституційного механізму у напрямку попередження та запобігання насильству в сім'ї щодо жінок.

Поступово в Україні набрали розвитку міжнародні механізми захисту прав жінки. Важливим інструментом для перетворень у цьому напрямку на регіональному і національному рівнях виявились міжнародно-правові норми та рекомендації Організації Об'єднаних Націй з питань рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Основоположними документами, які сприяли переходу проблеми насильства в сім'ї з приватної сфери в сферу суспільного обговорення стали Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Факультативний протокол до

Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Декларація і Платформа дій, прийняті в рамках Четвертої Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок, Декларація про викорінення насильства щодо жінок, Резолюція про викорінення насильства щодо жінок тощо. Проголошення рівності в правах від народження; визнання дискримінації за ознакою статі загальносвітовою проблемою; застосування заходів щодо країн, в яких систематично порушуються права жінок; визнання «прав людини, жінок та дівчат невід'ємною і неподільною складовою частиною загальних прав людини»; визначення поняття «насильство щодо жінок» та окреслення випадків, які воно охоплює; виокремлення подолання насильства щодо жінок як пріоритетного напрямку, прийняття комплексних заходів щодо запобігання та викорінення насильства щодо жінок, вивчення причин та наслідків насильства щодо жінок й питань ефективності профілактичних заходів; засудження всіх актів насильства щодо жінок та дівчат, незалежно від суб'єкта скоєння насильства (держава, приватні особи, недержавні суб'єкти); кваліфікація всіх форм насильства щодо жінок та дівчат як кримінального злочину, який підлягає покаранню відповідно до законодавства; необхідність забезпечення доступу до справедливих та ефективних засобів правового захисту й спеціалізованої допомоги, у тому числі медичної та психологічної допомоги, а також ефективних консультацій потерпілим від насильства жінкам та дівчатам, – є основними досягненнями світової спільноти у напрямку подолання насильства над жінками не лише в сім'ї, а в усіх без виключення сферах життєдіяльності людини.

З метою подолання недосконалості існуючого кримінального та громадянського законодавства, вдосконалюючи вже існуючі закони про насильство в сім'ї, Спеціальним доповідачем ООН розроблено Модельний закон про насильство в сім'ї. Цінність модельного законодавства полягає в тому, що воно визнає жінок найбільш вразливою соціально-демографічною групою, яка потерпає від злочину насильства в сім'ї; закріплює механізм надання допомоги жінкам-жертвам насильства в сім'ї на законодавчому рівні; визначає надання допомоги жертвам

насильства в сім'ї засобами екстреної допомоги та допомоги не екстреного характеру.

Потужна міжнародна законодавча база стала підґрунтям для проведення в Україні масштабних заходів у напрямку запобігання насильству щодо жінок в сім'ї. Так, за результатами парламентських слухань 2004 року прийнято Постанову Верховної Ради України «Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», в якій наголошується на необхідності створення державних структур із надання кваліфікованої психолого-консультативної допомоги жінкам, постраждалим від насильства та зневаги в сім'ї. Зазначена Постанова створила умови для прийняття Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Цей закон став першим серед країн Центральної та Східної Європи спеціальним законом у сфері боротьби з насильством щодо жінок в сім'ї. Відповідно до чинного законодавства, спеціально уповноваженим органом з питань координації діяльності органів та служб у сфері попередження насильства в сім'ї визначено Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. Це надало можливість прийняти низку нормативно-правових актів, спрямованих на попередження та своєчасне виявлення випадків насильства в сім'ї, застосування реабілітаційних програм для постраждалих від насильства в сім'ї жінок та дітей, проведення корекційних програм для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. У 2008 році у рамках проведення Всесвітньої кампанії Генерального Секретаря ООН та Кампанії Ради Європи з боротьби з насильством, включаючи домашнє насильство, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з громадськими та міжнародними організаціями ініціювало проведення в Україні національної кампанії боротьби з насильством щодо жінок, дітей, насильством в сім'ї «Стоп насильству!». Мета кампанії – об'єднання зусиль держави, громадянського суспільства, міжнародних проектів й організацій, мас-медіа щодо протидії та попередження насильства стосовно жінок та дівчат. Затверджена в межах кампанії Національна Платформа дій та план заходів із її реалізації передбачають розробку, затвердження і впровадження мінімальних стандартів

послуг для осіб, які зазнали насильство; містять найважливіші проблемні сфери, стратегічні цілі і заходи, організаційні і фінансові механізми, що можуть використовуватися як державними, так і недержавними організаціями з метою протидії насильству та викоринення цього явища в суспільстві; включають превентивні програми із припинення насильства, роботу з особами, які зазнали насильства, роботу з особами, які вчинили насильство, механізм взаємодії органів та установ у сфері протидії насильству стосовно жінок, дітей та в сім'ї.

На Четвертій міжнародній конференції ООН зі становища жінок, проблема насильства щодо жінок була визнана однією з критично важливих проблем і включена до Пекінської декларації та Платформи дій, у яких міститься комплексний план дій щодо підвищення соціального, економічного і політичного статусу жінок. Пекінська декларація назвала стратегічною метою вживання комплексних заходів з попередження та ліквідації насильства щодо жінок.

Отже, проблема насильства в сім'ї стосується не лише дітей, вона стосується й жінок та негативно впливає на їхнє фізичне й психологічне самопочуття, віддзеркалюється на репродуктивному здоров'ї, заважає можливості самореалізуватися, забезпечити власну фінансову незалежність. З огляду на це, соціальна педагогіка є одним із засобів створення відповідних умов, за яких жінка, постраждала від насильства в сім'ї, зможе усвідомити насильство в сім'ї як проблему, зрозуміти його наслідки для неї особисто та суспільства в цілому, дізнатися про органи та служби, які надають допомогу постраждалим від насильства в сім'ї та захистити власні права й інтереси.

Всебічний аналіз насильства в сім'ї, здійснений науковцями в педагогіці, психології, кримінології, соціології та філософії дозволяє визначити наступні його характеристики: «силовий вплив (включаючи психічний і моральний) однієї сторони на іншу, який виявляється через застосування сили; примушений контроль» [249, с. 16]; «насильство – застосування фізичної сили для досягнення будь-чого» [144, с. 792] або «насильство розуміється як застосування сили проти людини» [50, с. 92]; «насильство є чинником примушеного контролю, що

практикує одна людина над іншою» [151, с. 3] або насильство – це «будь-який вплив на людину, включаючи психічний і моральний, що відбувається проти її волі» [50, с. 92]; «застосування або загроза застосування сили у прямій або непрямій формі з метою примушення людини до певної поведінки; є циклом фізичної, вербальної, духовної та економічної образи, який повторюється з метою влади й контролю однієї особи над іншою» [228, с. 59]; «взаємозв'язок індивідуально-психологічних характеристик агентів насильства та об'єктивних умов їх життєдіяльності, і прагнення індивідів мати певні можливості з метою перетворення свого оточення» [20, с. 4]; «співвідношення біологічних і соціальних факторів у здійсненні насильницьких дій, яке полягає у наявності спадкових нахилів до насильства, реалізація або не реалізація яких залежить від умов соціального середовища, що детермінують цей процес, та від характеру самоусвідомлення їх людиною» [233, с. 7]; «цикл фізичної, сексуальної, вербальної, емоційної та економічної наруги щодо близьких людей з метою встановлення над ними влади й контролю, який має повторювальний характер та наростаючу частоту» [37, с. 472].

Здійснений аналіз дозволяє виокремити основну ознаку, яка надає можливість відокремити його від інших понять. На думку Н. Щербак, основна особливість поняття полягає в тому, що насильство – це насамперед застосування сили. Визнання такої інтерпретації насильства пояснюється тим, що сам термін походить від латинського слова «violentia», що означає стихійний, некерований прояв сили на протигагу законному [249, с. 16].

В контексті досліджень, пов'язаних із соціально-педагогічною діяльністю із сім'єю, насильство в сім'ї розглядається як порушення емоційних зв'язків та сімейних стосунків між членами родини [215], в контексті «жіночих» досліджень як проблема, яка має безпосереднє відношення до жінок [113], як прояв дискримінації за ознакою статі, що є перепорою на шляху соціалізації жінки [33].

Таким чином, на наявність насильства в сім'ї вказують такі ознаки: застосування сили, силового впливу; наявність певної мети в діях насильника (влада, контроль, перетворення свого

оточення); спадковість до вчинення насильства; умови соціального середовища; спрямованість на осіб жіночої статі.

На пострадянському просторі Україна є поки що єдиною країною, у якій діє спеціальний закон із попередження насильства в сім'ї та представлене тлумачення поняття «насильство в сім'ї» та його складові. Так, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» надає наступне тлумачення поняття «насильство в сім'ї»: будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [67]. Отже, законодавство визначає наступні ознаки, які вказують на наявність насильницьких дій щодо людини:

- умисність;
- фізична, сексуальна, психологічна чи економічна спрямованість дій, які можуть виявлятися як в комплексі, так і кожна з дій окремо;
- порушення конституційних прав людини («невід'ємне право на життя», «право на повагу до його гідності», «право на свободу та особисту недоторканність», право на особисте життя, «право на володіння, користування й розпорядження своєю власністю», «право на працю», «кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї» [97] тощо);
- наслідки на рівні нанесення моральної та фізичної шкоди, шкоди психічному здоров'ю тощо.

Результати досліджень, проведених з метою вивчення ситуації насильства в сім'ї, вказують на те, що більшість постраждалих від насильства в сім'ї – жінки та діти. Так, за даними Світового банку від 20% до 50% жінок у різних країнах світу були жертвами фізичного насильства в сім'ї [168, с. 6; 256], дані Всесвітньої організації охорони здоров'я свідчать, що насильство в сім'ї стає причиною втрати від 5% до 16% здорових років життя жінками репродуктивного віку [168, с. 6; 257], за результатами соціологічного опитування, проведеного Програмою рівних прав і можливостей жінок в Україні, 56%

опитаних жінок зазнавали насильства в дитячому віці, та у подальшому страждали від нього стаючи дорослими [168, с. 17].

Ключові слова: застосування сили, контроль, насильство в сім'ї, насильство в сім'ї щодо жінки, жертва насильства в сім'ї.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть міжнародні документи, які регламентують діяльність міжнародної спільноти щодо захисту прав жінок.

2. Чому, на Вашу думку, жінки й діти вважаються найбільш уразливою категорією в ситуації насильства в сім'ї? Наведіть аргументи.

3. Які ознаки вказують на наявність насильницьких дій щодо жінок або дітей в сім'ї?

Проблемне завдання. Оберіть для ознайомлення один з міжнародних документів, який регламентує діяльність міжнародної спільноти щодо захисту прав жінок. Складіть план-конспект цього документа.

1.2. Інтерпретаційні моделі насильства та фактори, які спричинюють насильство в сім'ї

В сучасних дослідженнях не існує єдиного підходу щодо визначення факторів, які спричинюють насильство в сім'ї, проте є основні теорії, на яких будуються інтерпретаційні моделі такого насильства.

Першим з дослідників, який зацікавився проблемою агресії став З. Фройд, який вважав, що агресивність по суті може бути не реакцією на подразнення, а є постійно присутнім в організмі імпульсом, зумовленим природою людини [227]. Ця ідея набула подальшого розвитку в інстинктивістській теорії агресії, яку продовжив етолог К. Лоренц [117]. Згідно з його теорією, людська агресивність постійно підживлюється з енергетичного джерела і не обов'язково є результатом реакції на будь-який подразник. Під агресією Лоренц розуміє, по-перше, власну внутрішню напругу, яка потребує розрядки і знаходить її не зважаючи на наявність подразника; по-друге, природжений

інстинкт боротьби за виживання як індивіда, так і всього виду. Разом з тим, Лоренц зауважує, що в людей, на відміну від інших живих істот, широко розповсюджене насильство щодо представників свого виду; попередити накопичення агресивної енергії до небезпечного рівня і знизити ймовірність насильницьких проявів, на думку вченого, може участь у різних діях, не пов'язаних із завданням шкоди. Таким чином, агресія є наслідком вроджених факторів, що знижує можливість її запобігання шляхом задоволення матеріальних потреб, усунення соціальної несправедливості та інших позитивних змін в структурі суспільства.

Взаємозв'язок агресивної поведінки та насильства розкривається у роботах Е. Фромма [229; 230; 231]. Спираючись на різницю між неусвідомленими мотиваціями, які пояснюють саму поведінку, її коріння, напрямок і енергію, якою її заряджено, дослідник виділяє: ігрове насильство, яке не мотивоване ненавистю або деструктивністю і застосовується з метою демонстрації спритності, а не з метою руйнування; реактивне насильство виявляється під час захисту життя, свободи, гідності, власного або чужого майна; метою цього типу насильства є збереження життя, а не руйнація та смерть; маємо зазначити, що фрустрацію дослідник розглядає як один з видів реактивного насильства, який виникає через незадоволення певних бажань і потреб, через намагання силою придбати те, у чому є потреба з метою збереження життя; насильство заради помсти виконує ірраціональну функцію, воно є пропорційним силі та продуктивності групи або окремого індивіда; потрясіння віри як один з типів насильства призводить людину до відчаю та розчарувань у житті, формує ненависть до життя; компенсаторне насильство слугує імпотентній (у даному контексті маються на увазі некомпетентність, нездатність до чогось) людині заміною її продуктивної діяльності; некомпетентність призводить до руйнування внутрішньої рівноваги та намагання відновити здатність до дії двома шляхами: підкоритися здатному і компетентному та ідентифікувати себе з цією особою, або підкорити іншого, зробити його об'єктом власної волі, завдати йому болю й страждань, змушувати його терпіти страждання. Автор називає компенсаторне насильство «сутністю садистського

спонукання». Отже, обравши психоаналітичний метод для дослідження проблеми людської агресії у розвитку цивілізації, Е. Фромм розділив агресію на доброякісну, тобто таку, яка «служує» життю (ігрове насильство, реактивне насильство, насильство заради помсти, потрясіння віри), і злоякісну, ту, яка руйнує життя (компенсаторне насильство) [230].

Ще однією з основ, на якій будуються інтерпретаційні моделі сімейного насильства, є теорія соціального научіння. Згідно з теорією, одним із важливих засобів засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій є пряме заохочення такої поведінки як у дорослих, так і в дітей шляхом матеріального заохочення (гроші, іграшки, солодощі); соціальне схвалення та більш високий статус; сприятливе ставлення з боку інших людей. Це сприяє підкріпленню агресивних дій і підвищує вірогідність їх повторювання у подальшому. Не менш важливу роль у відтворенні агресивної поведінки відіграє научіння через спостереження насильницьких дій у кінофільмах, телевізійних передачах, літературних творах та найближчому оточенні, озброюючи дітей і дорослих новими формами агресивної поведінки, які раніше до їх поведінкового репертуару не входили. Відповідно до теорії соціального научіння агресія представляє собою: по-перше, засвоєну у процесі научіння модель соціальної поведінки, що дозволяє позитивно або негативно впливати на її рівень з боку соціальних інституцій і конкретних індивідів; по-друге, на відміну від теорії мотивації і теорії інстинкту, розгляд агресії з позиції соціального научіння припускає прояв людської агресії тільки в окремих соціальних умовах, які сприяють цим проявам, тобто зміна умов призводить до запобігання або ослаблення агресії. Важливим є зауваження авторів теорії щодо процесу катарсису, який відбувається під час застосування агресії, і знижує рівень спонукання до наступних агресивних дій [9; 30; 81; 234; 251].

Дослідження процесу соціального научіння, проведені Р. Бероном і Д. Річардсон, довели, що специфічний характер міжособистісної взаємодії в сім'ях призводить до поступового засвоєння і закріплення агресивних стереотипів поведінки, який повторюється у різноманітних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Вченими встановлено, що жорстоке поводження з

дитиною в родині призводить не лише до застосування агресивних дій стосовно однолітків, а розвиває агресивність, схильність до насильства й жорстокості у зрілому віці, переносить насильницьку модель спілкування до своєї власної родини, перетворюючи фізичну агресію на стиль життя [25].

Беручи до уваги теорію соціального наuczіння та досліджуючи наукові доробки зарубіжних вчених, І. Грабська [44], А. Бова [18], О. Шинкаренко [247] представляють три підходи до проблеми насильства в сім'ї: соціально-історичний, системно-сімейний та індивідуально-психологічний. На їхню думку, перший підхід сформувався під впливом феміністичного руху і розглядає насильство в сім'ї як соціальну проблему, що виникла через домінуючу позицію чоловіка у суспільних відносинах. Соціокультурний підхід відсилає проблему сімейного насильства до того комплексу соціальних структур, культурних норм і цінностей, які продукують певний тип соціальної чутливості суспільства, толерантний до насильства чоловіків по відношенню до жінок, або такий, що підтримує його використання. Отже теорія соціального наuczіння та інтерактивна теорія можуть увійти до цього підходу як складові.

Прибічники цього підходу зауважують, на те, що використання жорстокості як методу вирішення проблем і залагодження суперечок є результатом трьох взаємопов'язаних чинників: установки соціалізації хлопців на агресивність і домінування в суспільних відносинах; підсилення цих факторів батьками, вчителями і такими соціальними агентами впливу як преса, телебачення, фільми, а також вдавання до жорстокості в поліції та армії; соціальні норми патріархального суспільства, які проголошують домінування чоловічої статі, яка вільна проявляти свою владу в сімейному житті, соціальних стосунках та інституціях [18; 44; 247].

Аналіз соціокультурних факторів як причин агресії проти жінок значною мірою свідчить на користь того, що мас-медіа можуть сприяти виникненню культурного клімату, який вважає агресію проти жінок прийнятною і сприяє прояву реального насильства щодо жінок. Крім того, соціальні норми патріархального суспільства формують у жінки цілу систему неадаптивних думок та уявлень, спрямованих на підтримку

подружньої дисгармонії у випадках, коли продовження подружніх стосунків є небезпечним для життя. Якщо до цих обставин додати економічну залежність жінки у шлюбі та низьку самооцінку, то прагнення змінити своє життя на краще в жінок такого типу майже не виникає.

Другий підхід фокусується на походженні та формах конфлікту, вивчаючи особливості взаємодії, динаміку спілкування, процес вирішення конфліктів у сім'ї як системі.

Індивідуально-психологічна перспектива розгляду проблеми передбачає пошук специфічних рис образника та жертви, а також наслідків насильства на особистісному рівні. Дослідження, проведені в рамках цього підходу, спрямовуються переважно на вивчення проявів насильства, аналіз особливостей насильників, причини віктимної поведінки жінок [18; 44; 247].

Дослідниці І. Горшкова, І. Шуригіна виокремлюють наступні підходи до проблеми насильства над жінками в сім'ї: віктимологічний підхід, який базується на тому, що жінка своєю поведінкою жертви провокує насильство; теорію соціального наuczіння, яка підкреслює роль найближчого оточення, здатного стимулювати розвиток в чоловікові особистості, схильної до здійснення насильства; інтерактивну теорію, яка розглядає проблему владних відносин і насильства як різновиду комунікації; теорію конфліктів, згідно з якою насильство виступає одним з фінальних ланок у ланцюзі непорозумінь, зіткнення інтересів; структурну теорію, що виділяє роль патріархату і наділяє будь-якого чоловіка рисами потенційного насильника [43].

На відсутності єдиної теорії, спроможної пояснити феномен насильства в сім'ї, наголошує російський психолог І. Малкіна-Пих. Беручи до уваги складність людської натури, особливості соціальної взаємодії і характер сім'ї як соціальної структури, дослідниця вважає, що необхідно враховувати різновиди сімей, індивідуальні характеристики їх членів і ті соціальні відхилення, які, поєднуючись, сприяють виникненню насильства. Зазначені фактори надають особливого значення взаємодії людей в сім'ї та суспільстві, їх вчинкам, що передують насильству та супроводжують його [122; 123].

На думку О. Данилової та Л. Солнцевої, фактори, які породжують насильство в сім'ї, поділяються на три групи: психопатичні (схильність до насильства в сім'ї у батьків та дітей); соціальні (вплив таких зовнішніх, соціальних чинників як: бідність, безробіття, соціальна ізоляція, низький освітній та культурний рівень); психосоціальні (структурні, ситуативні та комунікативні; комунікативні фактори є визначальними) [37, с. 473; 49, 388].

Досліджуючи фактори, які зумовлюють сімейне насильство, та спираючись на чисельні вітчизняні й зарубіжні дослідження у різних сферах, Г. Лактіонова виокремлює макрота мікрофактори. На рівні макрофакторів дослідниця визначає: «погіршення і нестабільність соціально-економічного життя, зокрема, скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане із цим безробіття; повний ідеологічний вакуум та криза моральності; укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів; поширення алкоголізму, наркоманії, інших форм хімічних залежностей, ігрової залежності при відсутності системи примусового лікування (реабілітації); поширеність у засобах масової інформації, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції; слабка дієвість системи державної фінансової підтримки сімей, які її потребують, одним з наслідків чого є посилення матеріальної залежності жінок від чоловіків; неузгодженість законодавчих актів, що регламентують діяльність державних органів, які зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно сімей групи ризику, та недоліки у практичній діяльності цих органів; сформована культурна традиція щодо вирішення конфліктних ситуацій силовими методами, що є ментальним наслідком тоталітарного суспільного устрою» [206, с. 63 – 64]. До макрофакторів, що зумовлюють застосування насильства в українських сім'ях, віднесені: демографічні характеристики (більшість постраждалих від насильства в сім'ї – жінки та діти); прибуток домогосподарств (чоловіки вдаються до насильницьких дій як у ситуаціях низького заробітку, так і в ситуаціях значного грошового внеску в сім'ю); умови життя, соціальний статус кривдника та постраждалої від насильства в

сім'ї жінки (переважна кількість злочинів на побутовому ґрунті відбувається в квартирах і приватних будинках, при цьому стан житлових умов не відіграє вирішальної ролі); сімейний статус і структура домогосподарств (найбільший ризик стати жертвою сексуального, фізичного чи психологічного насильства мають жінки, які самостійно виховують дітей); стан психічного та фізичного здоров'я (характерними ознаками чоловіків, які вчиняють насильство в сім'ї, є: проблеми із самооцінкою, егоїзм, егоцентризм, агресивність, зневага до інтересів та думок інших людей, намагання за будь-яку ціну здійснити власні мрії; особливо у ситуаціях, коли недоторканість і мужність ставляться під сумнів); рівень соціальної підтримки, яку надають друзі та родичі (жінки, які не мають добрих стосунків із знайомими, друзями чи родичами, ризикують зазнати фізичного або психологічного насильства); різниця ціннісних орієнтацій (конкуренція за лідерство в сім'ї, авторитарний тип сімейних відносин; розподіл/перерозподіл сімейного бюджету та домашніх обов'язків; одноосібна пріоритетність рішення з низки важливих питань; прагнення до автономності, відстоювання права на окреме від шлюбного партнера особисте життя, розходження поглядів на мораль у сфері сексуальних стосунків, конфлікти на ґрунті подружньої невірності); рівень емоційності; зловживання алкоголем або наркотиками як каталізатор в умовах конкретного інциденту [206, с. 64 – 65].

Автори дослідження «Насильство в сім'ї – як боротися з ним в державі» впевнені, що насильство в сім'ї негативно відбивається на культурних, соціальних, економічних та політичних відносинах у країні, тому його подолання потребує не лише правової реформи, а застосування багатопланової стратегії. Насильство в сім'ї щодо жінок невід'ємне від контексту відносин різного рівня, проте відносини, у яких домінує влада чоловіків, ставлять жінок у ситуацію економічної та емоційної залежності й трактують насильство над ними як законне явище. На думку дослідників, стратегії подолання насильства в сім'ї щодо жінок перебувають у наступних площинах: врахування потреб потерпілої, зміна традиційних суспільних цінностей, які виправдовують насильницьке ставлення до жінки, реформування

суспільно-правової системи у напрямі захисту прав невинних і покарання винних [142].

Відводячи важливу роль соціальній взаємодії агентів насильства, О. Бойко [21] наголошує на тому, що насильство як взаємодія виражається в трьох основних проявах, серед яких найбільш поширеною є поведінка, заснована на вчиненні «неявного» насильства, тобто такого, яке не усвідомлюється суб'єктом як насильницьке, у формах «педагогічного», «соціалізаційного», «інформаційного» примусу. Такі форми насильства пояснюють конструктивну функцію насильства в сім'ї, пов'язану із забезпеченням культурної спадкоємності.

Поведінку, пов'язану з механізмами визнання агресивних дій насильницькими за своєю сутністю; а також насильство-імітацію автор пов'язує з відкритим проявом агресії. У зв'язку з цим він наголошує на необхідності урахування спрямованості дій, що у свою чергу визначає характер взаємодії. Насильство-імітація на рівні внутрішньосімейних відносин пов'язується з дискримінаційною поведінкою членів сім'ї [21].

Соціальні умови насильства в сімейній поведінці розглядає дослідниця А. Мекс [136]. Авторка аналізує особливості проведення перших соціологічних досліджень в Америці, які стосувалися вивчення впливу кількості дітей в сім'ї на повторюваність та інтенсивність сімейних конфліктів, вплив стресу на ймовірність насильства в сім'ї, розробки психологічних портретів людей, схильних до вчинення сімейного насильства і звертає увагу на те, що сучасні американські соціологи у дослідженнях дотримуються суто практичної орієнтації на конкретні випадки насильства і не роблять ретельного аналізу і теоретичного узагальнення даних. Разом з тим, дослідниця зауважує на недосконалість і зверхність вивчення проблеми насильства в сім'ї на пострадянському просторі.

Проблему застосування насильства в партнерських стосунках як до шлюбу, так і в шлюбі, О. Лисова розглядає з точки зору теорії соціального обміну: сила вважається одним з важливих ресурсів, який використовується для досягнення мети у випадках, коли емоційні та матеріальні ресурси не спрацьовують [119; 120; 121].

Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства робить В. Фуркало. Автор з'ясовує співвідношення біологічних і соціальних факторів у здійсненні насильницьких дій, яке полягає у наявності спадкових нахилів до насильства, реалізація або не реалізація яких залежить від умов соціального середовища, що детермінують цей процес, та від характеру самоусвідомлення їх людиною. На думку вченого, дослідження ролі біологічного і соціального у насильстві і ненасильстві має враховувати ідею «хромосомного вбивці», адже, схильність людини до насильства зумовлена генетично, але реалізація цієї схильності залежить від соціальних умов і може схвалюватися або визнаватися соціально небезпечною. За певних соціальних умов людина здатна реалізувати свої насильницькі потяги, а при інших умовах вони будуть загальмовані [232; 233].

Досліджуючи витоки насильства у сучасному суспільстві, М. Кауфман [234] виступає проти радикальної феміністської теорії, яка зводила походження насильства виключно до особливостей чоловічої психології. Автор вважає, що людина незалежно від статі може бути агресивною, головне, – як суспільство поводить себе з агресією. Саме суспільство має нести відповідальність за чоловічу агресію, яка на думку дослідника, починається з насильства над собою (заборона чоловікам на прояв відчуттів) і переходить спочатку на рівень відношення до жінки (підліткова агресивність), а потім до суспільства в цілому. За цих умов насильство виявляється компенсацією почуття безвладності та безпорадності, яке відчуває чоловік на роботі чи у суспільстві, намаганням підкорити жінку своїй владі із застосуванням контролю.

Асиметричність гендерних ролей у сучасному патріархальному суспільстві, на думку Д. Джиллігена, є причиною того, що чоловіки частіше за жінок схиляються до застосування насильницьких дій та проявів. Відмінності між цими гендерними ролями дозволяють чоловікам уникнути або позбутися відчуття сорому, безчестя та ганьби за допомогою насильства, тоді як це значно менше стосується жінок. Належність до чоловічої статі в системі традиційних усталених стереотипних гендерних ролей за патріархальних відносин буквально визначається очікуванням, навіть бажаністю,

насильницької поведінки у багатьох добре визначених ситуаціях: під час війни; у відповідь на особисту образу; у відповідь на подружню зраду жінки; в чоловічих видах спортивних змагань тощо. Отже, відмова чи небажання вдаватися до насильства може поставити під сумнів їхню мужність та викликати почуття сорому [52, с. 63].

Досліджуючи основні стереотипні погляди на жінку в патріархальному суспільстві, В. Кравець та Л. Харченко зауважують, що такий стереотип як «жінка повинна терпіти й зберігати важкі для неї стосунки», сприяє й закріплює в жіночій свідомості терплячість до проявів насильства в сім'ї щодо неї та дітей, а заради останніх вона часто й декларує збереження родини [33, с. 78; 101, с. 61].

Насильство в різних своїх формах і проявах є наслідком орієнтованого на традиційні ролі виховання, здатного породжувати статево нерівність. На думку Т. Говорун та О. Кікінежді, статева нерівність має пряме відношення до згвалтувань, оскільки жінка, вихована в традиціях залежності від чоловічої статі, усвідомлює свою слабкість, підпорядкованість, своє призначення лише опікати, оберігати, створювати умови для чоловіка, є потенційною жертвою будь-якого насильства. Така жінка не здатна вибудовувати стосунки на партнерських засадах, відстоювати власну точку зору, брати в свої руки ініціативу та приймати рішення. Домашнє насильство (особливо сексуальне) часто приховується обома сторонами, сприймається як природний супровід сімейного життя [39, с. 225].

Проблему владних відносин і насильства як різновиду комунікації розглядає М. Кімел. Дослідник вважає насильство чоловіків над жінками результатом соціалізації, оскільки з дитинства чоловіки розуміють дієвість цього виду комунікації. Прояви насильства в сім'ї як з боку чоловіків, так і з боку жінок, М. Кімел пов'язує із дисбалансом влади: випадки, коли важливе рішення приймається одним із подружжя, корелюють з найбільш високим рівнем насильства. Відмічається різниця у використанні насильства жінками і чоловіками: чоловіки застосовують насильство над дружиною, намагаючись зробити її слухняною; жінки використовують насильство як акт висловлення фрустрації, чи гострої моментальної люті [89, с. 398].

Розглядаючи проблему насильства в сім'ї виключно як проблему жінок та дітей, Л. Келлі зауважує на тому, що така ситуація стала можливою через існування соціальних стереотипів щодо цього явища: «якщо насильство є серйозним, то жінка поскаржиться на нього, чи піде від насильника; насильство в сім'ї – поодинокі подружні сварки, що зайшла надто далеко; чоловіки погано поводяться тільки з певними групами чи типами жінок» [84, с. 89]. Існування подібних поглядів, на думку дослідниці, є зручним виправданням з боку кривдників та тих, хто їх підтримує [84; 85].

Подолання дисбалансу влади – процес тривалий і психологічно виснажливий щодо залежних груп, проте комплекс економічної, політичної, символічної і психологічної влади має поступово змінювати свою концентрацію і створювати умови рівних можливостей, вважає Н. Ходирева. Досліджуючи феномен насильства над жінками, авторка виокремлює внутрішньо- та зовнішньомотивовані причини насильства. Причиною внутрішньомотивованого насильства є інтерпретація чоловічого насильства як результату процесу інтеграції насильства до маскуліної ідентичності. До зовнішньомотивованих причин відносяться намагання пов'язати походження насильства із зовнішніми обставинами, які сприяють формуванню серед чоловіків позитивного ставлення до насильства, із факторами ризику, що сприяють агресивній поведінці, з дезінтеграцією соціальних інститутів, які перетворюють насильство на ключову рису маскуліної ідентичності, з роллю окремих спільнот та їх субкультурами тощо [237].

Гендерний аспект проблеми насильства в сім'ї розглядається О. Зборовською і Т. Прохоренко через призму економічної залежності від чоловіка, стану співзалежності жінок (у випадках, коли чоловік зловживає алкоголем), існуючих гендерних стереотипів щодо місця і ролі жінки у суспільстві, культури виховання в сучасних сім'ях тощо [71, с. 7].

Набувають практичної цінності матеріали загальноросійського дослідження І. Горшкової, І. Шуригіної [43], проведеного з метою виявлення масштабів і характеру різних видів подружнього насильства щодо жінок, та суспільного ставлення до нього. Основним підходом дослідження є розгляд

подружнього насильства як наслідку і прояву чоловічого домінування у суспільстві, бо саме гендерну нерівність дослідниці вважають ключовою позицією пояснення природи насильства над дружинами.

В межах дослідження, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (2007), виявлено вплив суспільних стереотипів на визнання жінками ситуації насильства в сім'ї. Дослідники відзначають притаманність до приховування сімейних негараздів сільськими жінками, на відміну від городянок, що пояснюється консервативним, патріархальним способом сприйняття сімейного життя на селі. Неусвідомлення чи приховування сільськими жінками різних видів агресії з боку чоловіків є наслідком виховання в батьківській сім'ї, спостережень за взаємостосунками між батьками, прикладами покірності жінки в оточуючому середовищі [36, с. 11]. Найпоширенішою формою прояву насильства щодо сільських жінок, за їх власними оцінками, є дискримінація в розподілі родинних обов'язків та при прийомі на роботу [201, с. 67].

Отже, насильство це серйозна соціальна проблема, яка стосується всіх громадян незалежно від статі, але має чітку гендерну спрямованість. Насилля щодо жінок є проявом історично усталеного нерівного співвідношення сил між чоловіками та жінками, що призвело до домінування чоловіків над жінками і їхньої дискримінації. Воно перешкоджає всебічному покращенню становища жінок, воно є одним із основоположних соціальних механізмів, за допомогою якого жінок примушують займати підпорядковане становище порівняно з чоловіками [51, с. 165].

Розглядаючи насильство в сім'ї як дисфункцію усієї системи, а не як наслідок індивідуальної психопатології одного з членів сім'ї, дослідники зосереджують увагу на походженні та формах конфлікту, вивчають особливості взаємодії, динаміку спілкування, процеси розв'язання суперечностей у сім'ях, досліджуються різноманітні соціально-психологічні передумови деструктивного конфлікту. Вчені виокремлюють такі чинники, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні соціальної взаємодії: бажання самоствердитись за рахунок інших або використати когось для отримання певних винагород,

пошук чи підтвердження соціальної ідентичності, «добрі» наміри «навчити розуму», «наставити на шлях істинний», емоційний стан [18, с. 21].

Ключові слова: агресивна поведінка, теорія соціального навчіння, насильницька модель спілкування, макро- та мікрофактори сімейного насильства, стереотипні гендерні ролі

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст теорії соціального навчіння.
2. Охарактеризуйте соціально-історичний підхід до проблеми насильства в сім'ї.
3. Порівняйте системно-сімейний та індивідуально-психологічний підходи до проблеми насильства в сім'ї. В чому полягає різниця?
4. Надайте змістовну характеристику макро- та мікрофакторам, які зумовлюють насильство в сім'ї. Вкажіть автора класифікації.
5. Проаналізуйте існуючі підходи до походження насильства в сім'ї, оберіть такий, що найбільше відповідає Вашим поглядам на проблему. Обґрунтуйте свій вибір.

Проблемне завдання. Узагальніть представлені інтерпретаційні моделі насильства у вигляді таблиці.

Автор/автори інтерпретаційної моделі	Сутність моделі	Власні коментарі чи зауваження

1.3. Насильство в сім'ї щодо жінок: визначення та ознаки

В українському законодавстві виокремлюється чотири види насильства в сім'ї, які застосовуються кривдниками: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне.

Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого,

порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [67].

Одним зі складових понять процесу насильства в сім'ї та об'єктом дослідження прихильників індивідуально-психологічного підходу є поняття «жертва насильства в сім'ї». Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» під жертвою насильства в сім'ї розуміє «члена сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї» [67]. У соціальній педагогіці жертвою насильства визнається така особа, яка зазнає насильства як примусу з боку соціального суб'єкта (індивіда, групи, соціуму) з метою досягнення поставлених цілей [200, с. 167]. Проте у Законі вживаються два терміни для визначення такої особи: «жертва насильства в сім'ї» та «постраждалий від насильства в сім'ї». З юридичної точки зору ці терміни можна наповнити різним змістом, оскільки постраждалою визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, що визначається постановою слідчого органу або суддею [66, с. 17].

Змістовність поняття «насильство щодо жінок» розкривається у висновках четвертої Всесвітньої конференції ООН (1995) як «будь-який здійснений на підставі статевої ознаки акт насильства, який може спричинити шкоду фізичному,

статевому та психологічному здоров'ю жінки, а також погрози здійснення таких актів, примушування або свавільне обмеження свободи в суспільному або особистому житті. Відповідно насильство щодо жінок охоплює наступні випадки, але не обмежується ними: фізичне, статеве і психологічне насильство, яке має місце в сім'ї, включаючи отримання побоїв, статеве примушення щодо дівчат в сім'ї, насильство, пов'язане із приданим, зґвалтування дружини чоловіком, операції на жіночих статевих органах, що калічать та інші традиційні види практики, що наносять шкоду жінкам, насильство поза шлюбом і насильство, пов'язане з експлуатацією» [58, 154]. Таке тлумачення дещо доповнює та деталізує попередні, вказуючи на «статеву ознаку» як одну з причин насильства щодо жінок як у шлюбі, так і поза ним.

Модельний закон «Про насильство в сім'ї», рекомендований ООН, розглядає насильство в сім'ї як “будь-які насильницькі дії фізичного, психологічного та сексуального характеру щодо жінки, скоєні на підставі статевої ознаки, особою або особами, які пов'язані з ними сімейними чи близькими стосунками, від образливих слів до тяжких фізичних побоїв: викрадення, погрози каліцтвом, залякування, спонукання, переслідування, образи словами, насильницьке чи незаконне вторгнення до помешкання, підпалення, знищення майна, сексуальне насильство, зґвалтування у шлюбі, насильство, пов'язане із приданим чи викупом нареченої, каліцтво геніталій, насильство, пов'язане з експлуатацією в проституції, насильство щодо хатніх працівниць, а також спроби здійснити такі акти” [136]. Отже, на перший план виходить статеві ознака як одна з підстав скоєння насильства щодо жінки, що дає підстави стверджувати про гендерну спрямованість у застосуванні насильства в сім'ї [34; 35; 36; 131; 209].

Загальною рекомендацією №19 Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок однозначно визначається насильство щодо жінок як форма дискримінації за ознакою статі, а саме: насильство, спрямоване на жінку тільки тому, що вона жінка, або насильство, жертвами якого є переважно жінки. Воно включає такі дії як фізичну, психічну, сексуальну шкоду або страждання, а також загрозу застосування таких дій, примушення або

позбавлення волі. Відповідно до змісту Декларації, домашнє насильство є однією з найбільш підступних форм насильства щодо жінок. Воно превалує в усіх видах суспільств. У межах сім'ї жінки будь-якого віку піддаються насильству всіх видів, включаючи побиття, зґвалтування, інші форми сексуальних зловживань, фізичні та психічні форми насильства, які зберігаються через традиційні погляди. Недостатня економічна свобода змушує багатьох жінок залишатися в умовах насильства. Ухилення чоловіків від своїх сімейних обов'язків може також вважатися формою насильства і примусу. Ці форми насильства ставлять жінок у становище, що загрожує їхньому здоров'ю, і завдають шкоду їхній здатності брати участь у сімейному та громадському житті на рівній основі з чоловіками [99, с. 113].

Серед ознак, які вказують на наявність насильства в сім'ї по відношенню до жінки, виокремлюють наступні:

- умисність дій з боку одного з членів сім'ї;
- негативний вплив або порушення фізичного, психічного чи сексуального здоров'я жінки;
- завдання матеріальної (економічної) шкоди;
- порушення її конституційних прав та свобод.

Жінки, які зазнають насильства в сім'ї, потерпають від проявів як окремого виду насильства, так і від кожного з них в сукупності. Зазначені види насильства в сім'ї стали основою для розробки [55, с. 83 – 84; 98, с. 144 – 145; 99;] ознак, за якими можна ідентифікувати жінку, яка тривалий час потерпає від насильства в сім'ї (див. таблиця 1.3.)

Таблиця 1.3.

**Ознаки насильства в сім'ї,
застосованого щодо жінки**

Вид насильства в сім'ї щодо жінки	Ознаки насильства в сім'ї, застосованого щодо жінки
Фізичне насильство	– Погіршення фізичного й психічного здоров'я, емоційні та неврологічні розлади; – синці, забиті місця, відсутність зубів, ушкодження кісток та м'яких тканин,

	<p>наявність частково залікованих попередніх травм, сліди укусів, опіки незвичайної форми та в різних частинах тіла, розриви статевих органів;</p> <ul style="list-style-type: none"> – поганий догляд за ротовою порожниною, недотримання правил особистої гігієни, відсутність догляду за волоссям, нігтями; – втрата ваги, зневоднення; – наявність хвороб, що передаються статевим шляхом; – викиди, мертвонароджені діти, передчасні пологи, брак ваги у немовлят.
Економічне насильство	<ul style="list-style-type: none"> – Немоżliвість розпоряджатися сімейним бюджетом та власними коштами; – відмова від праці або навчання під тиском чоловіка; праця на посаді/робочому місці, обраному під тиском чоловіка; – праця, зумовлена необхідністю утримувати чоловіка, який водночас контролює (забирає) всі фінанси в родині; – одяг, взуття, що не відповідають сезону та погоді; старезне вбрання; наочні ознаки існування в злиднях (незважаючи на реальні прибутки родини); – недоїдання; – наявність житлових ускладнень.
Сексуальне насильство	<ul style="list-style-type: none"> – Порушення сексуальності, зокрема, зниження або втрата сексуального потягу; сексологічні та сексopatологічні симптоми; – захворювання, що передаються статевим шляхом; – травми та пошкодження статевих органів; – наявність викидів, мертвонароджених дітей та небажаних вагітностей.
Психологічне насильство	<ul style="list-style-type: none"> – Невідповідність отриманих ушкоджень поясненням жінки щодо їх походження; історії

	<p>про відвідання різних лікарів, які не відповідають дійсності; відкладання часу звернення за психологічною допомогою або відмова від неї чи будь-якого зовнішнього втручання, спрямованого на прояснення та корекцію ситуації;</p> <ul style="list-style-type: none"> – наявність скарг психосоматичного характеру; – недостатнє лікування та невиконання приписів, що їх надає лікар, через «брак часу», – «відсутність грошей», «необхідність виконувати хатні обов'язки», «незначущість хвороби» тощо. Альтернативою може стати «надмірне» лікування або самолікування, коли жінка на власний розсуд намагається позбутись симптомів (головний біль, біль у кінцівках, у спині та животі тощо) без визначення реального діагнозу. Наприклад, жінка може «лікувати» поламані ребра валокордином, приписуючи біль у грудях серцевому нападу; позбавляється від «болю у м'язах спини» при відбитих нирках тощо; – страхи, тривожність, нерішучість, безініціативність та відчуття безпорадності; – депресія, нав'язливі рухи та думки, схильність до одноманітних рухів та дій на кшталт розгойдування в кріслі, різання паперу, розчісування одного й того ж пасма волосся тощо; – надмірне збудження, безсоння або, навпаки, підвищена сонливість та уповільнення рухів (останні вважаються проявом «лінощів», «нездатності добре виконувати свої домашні обов'язки» та підсилюють відчуття провини); – втрата соціальних контактів з родичами, друзями, гостре відчуття самотності та ізоляваності; – уникання погляду в очі, пониженість у
--	--

	<p>поводженні, похапливість;</p> <ul style="list-style-type: none"> – нереалістичні надії щодо розвитку визначних талантів дитини поряд із впевненістю в безперспективності її майбутнього; – суїцидальні наміри, погрози позбавити життя себе; – почуття провини за отримані фізичні ушкодження; – звуження свідомості, нездатність адекватно оцінювати власне майбутнє, свої вчинки та вчинки інших людей, поєднання підозрливості з безмежною довірливістю.
--	--

Представлена індикативна таблиця дозволяє побачити наочні ознаки застосованого щодо жінки насильства в межах сім'ї, правильно їх оцінювати й інтерпретувати.

Одним із важливих моментів розуміння проблеми насильства в сім'ї є його циклічність. З огляду на це, насильство в сім'ї представляє собою інциденти багатьох видів насильства, які повторюються у часі (паттерни). Наявність паттерна – важливий індикатор, який відрізняє домашнє насильство від просто конфліктної ситуації. Конфлікт має локальний ізольований характер, а насильство в сім'ї – системну (циклічну) основу та інциденти, які змінюють один одного [26; 30, с. 34; 37, с. 471; 44, с. 25; 87].

Початковій фазі циклу характерне наростання напруження у взаєминах, на яке жінка відповідає адекватно та афективно. Потім негативні дії дуже швидко накопичуються і викликають ланцюгову реакцію, що призводить до вибуху, після якого напруження спадає і настає спокій. Цей трифазний цикл створює атмосферу постійного очікування наростаючого «шквалу» образ. Низка актів насильства сприймається більш болісно, ніж окремі образи. Цикл повторюється завдяки третій фазі. «Штиль» після «бури» фіксує ситуацію, закріплює підлеглу позицію жінки, оскільки підкорення проявляється поступово. Динаміка розвитку взаємин на початку циклу більше залежить від реакції жінки, а на подальших етапах її контролює чоловік [26; 44, с. 25; 30, с. 35].

Отже, для першої фази циклу характерне зростання напруги: роздратування та обурення, викликані будь-якими діями з боку жінки, що поступово переростає у бажання карати. Фаза зростання неминуче закінчується другою фазою циклу – гострим вибухом, який виявляється у вигляді агресивних, насильницьких дій, спрямованих на руйнування, завдання фізичної, матеріальної, моральної шкоди іншій особі. Тобто, спрацьовує «пусковий механізм», який вивільняє накопичені протягом часу емоції та відчуття, тобто відбувається катарсис. Вчинені дії приносять насильнику полегшення і, з його боку, наступає фаза каяття, поступово переростаючи в новий цикл насильства.

Описуючи процеси, що відбуваються під час залагодження та припинення насильства в сім'ї, Л. Келлі [84, с. 99] виокремлює шість етапів. На першому етапі відбувається залагодження ситуації: момент, коли стається насильство в сім'ї є критичною точкою у стосунках, і хоча деякі жінки розривають стосунки на цьому етапі, більшість цього не робить, вони вірять у те, що самі провокують насильство. Другий етап – перекручування перспективи/реальності – полягає у тому, що поступово факт насильства в сім'ї і необхідність з ним упоратися дедалі сильніше впливають на більшу частину щоденного життя жінки, її звичайні справи і процеси мислення. Вона намагається справитися із тривогою і зрозуміти причини того, що сталося. Третій етап – визначення зловживання – часто відбувається тоді, коли насильство застосовувалось декілька разів. П'ятий етап – переоцінка стосунків – відбувається лише після усвідомлення дій з боку партнера як насильницьких. Наступним етапом є розірвання стосунків, іноді він проходить у декілька спроб і закінчується примиренням та поверненням до партнера. Останній етап – припинення насильства. Часто насильство припиняється лише завдяки втручання офіційних організацій, які надають допомогу жінці та застосовують санкції до кривдника. Врахування етапності насильства в сім'ї, знання того, на якому його етапі перебуває постраждала жінка, має велике значення під час здійснення соціально-педагогічної роботи із випадком, оскільки таке знання дозволить обрати правильну тактику надання допомоги жінці, постраждалій від насильства в сім'ї, та передбачити реальні результати цієї роботи.

Ключові слова: насильство щодо жінок, ознаки насильства в сім'ї щодо жінки, циклічність насильства в сім'ї, фізичне насильство в сім'ї, психологічне насильство в сім'ї, сексуальне насильство в сім'ї, економічне насильство в сім'ї.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «насильство в сім'ї щодо жінок».
2. У яких міжнародних документах надається визначення поняття «насильство щодо жінок»? Порівняйте представлені поняття, на яких складових акцентується увага в кожному з визначень?
3. Назвіть прояви фізичного насильства щодо жінок? Яким чином воно відбивається на поведінці та зовнішньому вигляді жінки?
4. Які дії вказують на економічне насильство щодо жінок в сім'ї? В чому воно виявляється?
5. Охарактеризуйте психологічне насильство в сім'ї щодо жінок. До яких наслідків може призвести його тривале застосування?
6. Насильство в сім'ї має циклічну основу. Назвіть основні фази такого циклу та поясніть, яким чином вони між собою пов'язані.
7. Опишіть основні етапи залагодження або припинення насильства в сім'ї щодо жінок. Яким чином етапи припинення насильства пов'язуються із наданням допомоги постраждалим від нього жінкам?

Проблемне завдання. Складіть термінологічний словник за матеріалами параграфу.

1.4. Інтерпретація ролі жінки у сім'ї та застосування щодо неї насильства

Проблема насильства в сім'ї щодо жінок тривалий час в нашій країні не обговорювалась взагалі, бо за радянських часів сім'я вважалась закритою соціальною системою, а все, що в ній відбувалося, – суто сімейною справою. Проте дослідження

останніх років стверджують, що частіше за все «насильство стосовно жінок виявляється у формі примусу до співжиття та проституції, звалтування, побутового насильстві та вбивстві на ґрунті алкоголізму, наркоманії, садизму, систематичного побиття та психологічного насильства. Значній частині усіх особливо жорстоких побутових вбивств передувала тривала конфліктна ситуація в сім'ї. Статистика свідчить про зростання таких ситуацій в сімейному середовищі та посилення напруженості сімейних стосунків, наслідком чого стала нестабільність шлюбів» [115, с. 31]. Офіційна статистика не відображає реальної картини правопорушень стосовно жінок, оскільки, по-перше, постраждалі не усвідомлюють себе такими, вважаючи насильство в сім'ї витратами шлюбного життя; по-друге, почуття сорому, побоювання осуду з боку родичів, сусідів, знайомих та працівників міліції, стримують потерпілих від звернення до правоохоронних органів. Більшість випадків насильства щодо жінок уособлює в собі складне поєднання різних його проявів психологічного, економічного, сексуального та фізичного характеру. «В українських сім'ях мають місце такі види насильницької поведінки з боку чоловіка до дружини:

- емоційне насильство (образи, лайки, докори, зневажливе ставлення, яке веде до втрати самоповаги, невиправдані ревності, втручання в особисте життя дітей);
- фізичне насильство (нанесення тілесних ушкоджень, побиття, застосування фізичної сили, часто в стані алкогольного сп'яніння);
 - економічне насильство (відмова в грошах, приховування доходів);
 - соціокультурне насильство (ізоляція жінки в сім'ї, заборона працювати, проводити вільний час за власним бажанням);
 - сексуальне насильство (примус до сексуальних стосунків проти бажання жінки, звалтування, сексуальна наруга над дітьми);
 - погрози (погрози залишити сім'ю, побити чи вбити дружину, дітей, підштовхування до самогубства, примушення до протизаконних дій);

- використання дітей проти матері (заликування жінки тим, що вона ніколи не побачить своїх дітей, використання дітей для передачі погрозових послань);
- ізоляція від оточуючих (обмеження свободи поведінки, перешкоджання спілкуванню з родичами, друзями);
- заликування (побиття посуду, жорстоке ставлення до домашніх тварин, носіння зброї вдома)» [181, с. 119].

Зазначені види насильницької поведінки негативно позначаються на соматичному та психологічному здоров'ї постраждалих від насильства жінок.

За часів здобуття незалежності в Україні відбулись певні позитивні зрушення, спрямовані на поліпшення становища жінок у різних сферах життєдіяльності, запровадження політики рівних прав і можливостей жінок та чоловіків тощо. Поступово проблеми жіноцтва стали предметом досліджень не лише громадських організацій, а перетворились на окремий напрям наукових досліджень різних галузей науки. В теорії соціально-педагогічної роботи жінки визначаються окремою соціально-демографічною групою, яка з огляду на її особливості належить до категорії, що першорядно потребує соціальної допомоги. Досвід, набутий європейськими країнами в галузі надання соціальних послуг жінкам показує, що зазначені особливості полягають у пануванні індивідуалістичних настанов сучасного суспільства у сфері сімейних стосунків. Це призводить до ствердження самотності, позародинного існування як прийнятного та комфортного способу й стилю життя, коли вдала кар'єра переважає над цінністю сімейного життя не тільки в чоловіків, а й у жінок. Традиційний поділ ролей: жінка вдома, чоловік в праці – інколи називають природним поділом ролей, беручи до уваги при такому поділі, що чоловік завдяки своїй фізичній силі є більш схильним до боротьби на ринку праці. Жінка через свою біологічну природу, виконання материнської функції наділена чутливістю, ніжністю, теплом. Ці характеристики впливають на те, що основним природним середовищем для жінки має стати дім. Проте кількість жінок, які беруть участь у процесі праці збільшується, і обумовлене це тим, що зростання рівня освіченості жінок поступово призводить до

зростання рівня їх професіоналізму і, як наслідок, до появи амбіцій щодо власної самореалізації та матеріальної незалежності.

Практичний характер розбіжностей нормативної рівності чоловіків та жінок, проголошених у відповідних міжнародних і державних документах, і дійсної рівності (вирішення хворобливих соціальних проблем за рахунок менш захищених груп – дітей і жінок; витіснення жінок із роботи під приводом «повернення до сім'ї», «звільнення»; проблеми зайнятості жінок у «депресивних» регіонах; звільнення жінок, які мають малолітніх дітей, дітей-інвалідів; самотніх матерів, які тільки-но закінчили навчальний заклад або знаходяться у передпенсійному віці, дружин військових тощо) спричинюють не лише дискримінацію за ознакою статі, а призводять до поступової фемінізації бідності.

Основними чинниками того, що жінки отримують нижчу заробітну платню є низький рівень середньої заробітної плати і її повільне зростання у тих сферах професійної діяльності, де представлені жінки. Низький рівень оплати праці, та повільне просування по кар'єрних сходах поступово призводять до отримання жінками мінімальних коштів під час виходу на пенсію.

Зниження економічного забезпечення сімей, і як наслідок, – поступова втрата родиною певного соціального статусу, хворобливо відбивається на жінках. Зменшення споживання основних продуктів харчування призводить до недостатньої білково-вітамінної насиченості організму: погіршується здоров'я вагітних жінок і матерів, які годують; збільшується кількість дітей, народжених з вадами розвитку.

Актуальною є потреба жінок, постраждалих від насильства в сім'ї в отриманні кваліфікованої медичної допомоги, як первинної, так і спеціалізованої, гарантованої мережею лікувально-профілактичних закладів.

Загальна нестабільність і невпевненість у майбутньому, високий рівень безробіття та недосконалість правового захисту громадян призводять до заглиблення проблеми торгівлі жінками та експлуатації жінок у секс-індустрії. Достовірної статистики про масштаби цього явища не існує, проте за експертними

оцінками від цього виду злочину щорічно страждають десятки тисяч українських громадян. Торгівці живим товаром “запрошують” українських жінок на роботу за кордон, використовуючи їх на свій розсуд у якості домогосподарок, швачок, мийниць посуду тощо. Проте крім звичайної експлуатації, жінки стикаються ще з однією її формою – сексуальною експлуатацією, яка приносить значні прибутки порівняно з іншими сферами [115, с. 22].

Проблеми сучасних жінок у родині розглядають переважно з позиції двох теорій: феміністичної та гендерної. З позиції феміністичної теорії увага дослідників зосереджується на традиційних жіночих ролях, що виконуються у межах родини як патріархального осередку. Жорсткий розподіл сфер діяльності призвів до того, що значна частина сучасних сімей «має традиційний для західної культури патріархальний устрій, де визнаним головою родинного сімейства здебільшого визнається фізично сильніший за матір батько, обов’язок якого – захист сім’ї від усіляких зовнішніх небезпек» [32, с. 77 – 78]. Відповідно до результатів українських досліджень щодо розподілу домашньої роботи, «понад 50 % всієї домашньої роботи виконують жінки» [34, с. 86]. Разом з тим, відстежується тенденція «більш критичного ставлення як чоловіків, так і жінок до участі партнера/партнерки у веденні домашнього господарства, зокрема щодо оцінки таких домашніх обов’язків, як прибирання квартири та закупівля продуктів. Цей факт пояснюється, по-перше, тим, що чоловіки не володіють достовірною інформацією щодо обсягу робіт та процесу їх виконання. Вони бачать лише ту роботу, яку їм належить виконати. По-друге, неузгодженість у визначенні внеску кожного з членів подружжя стосується тих видів діяльності, які фактично можуть бути перехідними стосовно рольових обов’язків. Отже, в цілому, жінка виконує – 63% домашньої роботи, чоловік – 16%» [34, с. 86 – 87].

Оскільки для людської психіки властиво економити час і сили, то й дотримання тенденції підкорятися соціальним нормам у певній ситуації економить мислення: усе, що вимагається, – це виявляти соціально очікувану поведінку. Відповідно до патріархальної ідеології, ціннісно-нормативні очікування щодо жінок стосуються виконання ними соціальних біологічно

зумовлених ролей «матері-виховательки, домогосподарки, доглядальниці, за новітньої доби припустимою стала й робота поза домом, бажано сумісна з внутрішньосімейними ролями; від чоловіків очікується виконання соціальних ролей батька-годувальника, захисника, здобувача засобів для існування, працівника поза домом, лідера й керівника. За такими стереотипними, міцно укоріненими уявленнями чоловіків прийнято оцінювати за трудовими, професійними успіхами, а жінок – насамперед за наявністю сім'ї та дітей» [148, с. 158].

З позиції гендерної теорії проблема владних взаємовідносин між чоловіком і дружиною в сучасній сім'ї вирішується шляхом визнання автономності родини. Автономність виражається у «вборі своєї життєдіяльності та структурі владних відносин, притаманній тому чи іншому типові сучасної родини» [108, с. 363]. Сімейні відносини в родині такого типу будуються не лише на демократичних, егалітарних засадах, а можуть мати будь-які елементи патріархальності. Гендерна теорія, є гнучкою, у порівнянні з феміністичною, і, визнаючи автономність родини, розглядає її проблеми з позиції критики «уніфікації й жорсткого закріплення «соціальних ролей», існуванням яких виправдовують паразитування на праці іншої людини та безвідповідальність, а іноді агресивність і жорстокість, які проявляються у сім'ях» [108, с. 363].

В умовах розвитку сучасного суспільства значна частина жінок намагається поєднувати материнство з роботою поза домом, реалізуючи власні здібності і знання у професії, кар'єрі чи громадській діяльності. Здавалося б, що у ситуації зайнятості обох партнерів, гендерна нерівність щодо участі у домашніх обов'язках повинна зменшуватись, проте, «домогосподаркам вдається залучити чоловіків до господарських справ більшою мірою, ніж працюючим жінкам. Наприклад, чоловіки працюючих жінок менше часу проводять з дітьми. Дослідники пояснюють цей факт тим, що мати, приходячи з роботи, перебирає на себе всю увагу дітей» [34, с. 87]. Разом з тим, поєднання жінкою сімейних та позасімейних ролей часто призводить до появи рольового конфлікту працюючої жінки, який розглядається як міжрольовий конфлікт особистості. Його виникнення пов'язують із значною кількістю ролей до виконання яких залучається

працююча жінка, а також протиріччями, закладеними у вимогах, які пред'являють ролі, та нестачею фізичних ресурсів для повноцінного їх виконання. «Комплекс негативних суб'єктивних переживань, які виникають у працюючої жінки, включає: почуття провини перед сім'єю через надмірну зайнятість на роботі; відчуття, що реалізація робочих ролей заважає виконанню сімейних обов'язків і навпаки; відсутність підтримки й схвалення своєї професійної діяльності з боку чоловіка та інших значущих людей; постійне відчуття нестачі часу тощо» [31, с. 66]. Певної деформації зазнає ставлення жінки до себе, оскільки почуття провини сприяє розвитку синдрому самопожертвування, що деструктивно впливає на її особистість і негативно відбивається на взаємостосунках із чоловіком та дітьми.

Ситуація розподілу та перерозподілу функцій та сімейних обов'язків є складною й загрожує родині конфліктами, пов'язаними із уявленнями про гендерні ролі. Особливого загострення набувають конфлікти, засновані на втраті чоловіком ролі годувальника як однієї з базових ознак мужності. Однією з причин такого конфлікту є неприйняття партнерки у новій ролі годувальника, наслідками неприйняття є несвідоме намагання чоловіка ствердитися у традиційній чоловічій ролі сильного, домінуючого, агресивного через використання вербальної чи/фізичної агресії, спрямованої на жінку [42, с. 15].

Отже, працюючи поза домом, жінка, з одного боку, набуває певної економічної незалежності від чоловіка, має можливість вдосконалювати професійні навички, брати участь у суспільно-політичному житті, а з іншого, – намагається відповідати традиційним уявленням, які диктуються усталеними патріархальними традиціями.

Більшість жінок, з числа задоволених своїм шлюбом, відзначають перевантаженість домашніми справами, що спричинює постійну втому. Набагато частіше, ніж одружені чоловіки, жінки страждають психологічними комплексами та психічними розладами [108, с. 364]. Стандарт материнства в контексті традиційно усталеного культурного тиску на жінку призводить до виникнення проблеми материнської амбівалентності («властивість особистості, котра виявляється у співіснуванні рівних за силою, взаємознищувальних і

взаємозалежних бажань, почуттів, думок та дій зовнішнього чи/і внутрішнього світу, яке виникає в мотиваційній, афективній і поведінковій сферах її життєактивності» [76, с. 19]). У жінок-домогосподарок вона виявляється, з одного боку, у задоволенні турботою про дітей, оскільки вони наповнюють сенсом їхнє життя і мають велику емоційну насагу, з іншого, – у незадоволенні і навіть роздратуванні від щоденної праці, яка перевантажує та ізолює жінку-матір від суспільного життя. Не останню роль у цьому процесі відіграє оцінка чоловіком материнських якостей жінки, оскільки «примітивна віра чоловіка в те, що піклування про дітей саме собою повинне давати задоволення, призводить до ускладнення перипетій материнської амбівалентності, особливо коли мати (дружина) переживає розчарування та гіркоту низьких взаємин. Жінка з острахом хвилюючись через усвідомлення за власну невідповідність материнській ролі, може спрямувати злість на партнера-критика, передусім чоловіка» [76, с. 22]. «Відсторонений батько має великий вплив на перебіг сімейних взаємостосунків, тому що його відсутність та неучасть у вихованні своїх наступників часто заохочує дружину бути заклопотаною ними. Саме цей образ матері шанувався в усі часи у всіх народів. Гіпертрофоване материнство, або високий рівень материнської амбівалентності призводить до того, що мати стає «епіцентром сім'ї» [74, с. 43], компенсуючи емоційну і/чи фізичну відсутність батька. Отже, з одного боку, страх бути недоброю матір'ю розширює межі страждань жінки через невідповідність очікуванням, які ґрунтуються на гендерно-стереотипних уявленнях про «справжню» жінку, а з іншого, – відсторонення чоловіка від виконання ролі батька підштовхує дружину до вияву надмірної турботи щодо дітей. Разом з тим, материнська амбівалентність іноді призводить до того, що єдиною фігурою, на яку мати «виливає» свій гнів може бути власний син. Фізичні та психологічні образи з боку матері у батьківській родині часто стають причиною амбівалентного ставлення сина до дружини у власній сім'ї. Це дозволяє зробити висновок: «ображення хлопчика з боку матері є передумовою використання їм насильства у дорослому житті» [44, с. 21].

В ідеальному варіанті подружні взаємини набувають ознак еквівалентного обміну: чоловік пропонує найбільш рідкий, престижний і ліквідний ресурс – матеріальну забезпеченість, у той час як жінка – більш універсальний і не потребує унікальних умінь та навичок – народження дітей і ведення домашнього господарства. Проте подібний обмін потенційно становить жінку в уразливе, підвладне економічне становище у порівнянні з чоловіком. Економічна залежність жінки у родині має серйозні соціальні наслідки: жінки стають уразливою економічною групою у порівнянні з чоловіками (особливо вдови та розлучені); економічне домінування чоловіка призводить до обмеження права голосу жінки у прийнятті важливих для сім'ї рішень; обмеження доступу до матеріальних ресурсів домогосподарства призводить до того, що залежні жінки витрачають на власні потреби вдвічі менше, ніж інші групи жінок; спостерігається кореляційний зв'язок між економічною залежністю жінки у сім'ї та проявами насильства стосовно неї; дискомфорт від залежного статусу негативно відбивається на психологічному самопочутті жінок [8, с. 47–57]. Ця теза підтверджується даними соціологічних досліджень, за результатами яких виявлено, що «у сім'ях із традиційним розподілом обов'язків, де жінка виконує основні домашні обов'язки, рівень фізичного насильства проти неї максимальний та знижується з більш-менш рівномірним розподілом обов'язків» [119, с. 127].

Досліджуючи поведінку жінок і чоловіків у родині, польські вчені визначили наступні образні жіночі характеристики: «леді», «смирена й співчутлива», «католичка і польська матір», «амбіційна», «рівня чоловікові», «центрована на себе», – рекомендуючи розглядати перші чотири характеристики як предикати домашнього насильства. Такі позитивні образи, як «католичка» і «леді» нав'язують на жінок спеціальні ролі типу «берегиня національних і релігійних цінностей». У випадку певних зрушень у поведінці, жінка сприймається як «неслухняна» й може зазнавати покарання, дотримуючись очікуваної поведінки, – отримати винагороду від чоловіка. Жіночі образи, які підкреслюють жіночу незалежність і здатність до продовження кар'єри, несуть у собі загрозливі ідеї щодо

традиційного високого статусу чоловіка в сім'ї і сприймаються такими, що провокують чоловіка бути агресивним в обороні їхніх власних соціальних позицій [180, с. 167 – 168].

Таким чином, інтерпретація ролі жінки у сім'ї з традиційної біологічно обумовленої позиції безпосередньо чи опосередковано впливає на ймовірність застосування щодо неї насильницьких дій психологічного, фізичного, економічного чи сексуального характеру; ставить жінку у підвладне становище, призводячи до появи в неї ознак жертвовності і негативно відбиваючись на її психологічному стані; урахування гендерної складової у побудові міжособистісних стосунків в родині дозволяє не тільки розширювати уявлення про стереотипні жіночі та чоловічі ролі, а сприяє побудові в сім'ї партнерських взаємин, спрямованих на ефективну взаємодію; економічна незалежність жінки є одним із важливих показників її соціального статусу в суспільстві і визначає ступінь її особистісної свободи; економічна залежність виключає жінку з суспільно важливих ресурсів, обмежуючи при цьому можливість реалізації нею власних прав.

Ключові слова: традиційний розподіл ролей, гендерна теорія, феміністична теорія, рольовий конфлікт працюючої жінки, материнська амбівалентність.

Питання для самоконтролю

1. Яким чином соціальні ролі, які виконує жінка протягом життя пов'язані із ймовірністю застосування насильства щодо неї? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Надайте змістовну характеристику «рольовому конфлікту працюючої жінки»: походження конфлікту, його перебіг та можливі варіанти розв'язання чи уникнення.

3. Поясніть зв'язок між економічною залежністю жінки в родині та ймовірністю застосування економічного насильства щодо жінки.

4. Розкрийте сутність поняття «материнська амбівалентність».

5. Дослідите соціальні ролі, які виконують жінки із найближчого оточення (сім'я, знайомі, сусіди). Що впливає на виконання тих чи інших соціальних ролей? Як почуваються самі

жінки, виконуючи їх? Як сім'я оцінює виконання цих ролей? Викладіть спостереження у вигляді письмового аналізу.

Проблемне завдання. На основі викладеного матеріалу та власних спостережень підготуйте письмове повідомлення за будь-якою із запропонованих тем: «Роль і місце жінки у сім'ї та суспільстві», «Традиційний розподіл ролей в сім'ї: за і проти», «Портфоліо працюючої мами», «Портфоліо турботливого батька», «Модель моєї майбутньої родини».

1.5. Соціально-демографічні характеристики жінок, постраждалих від насильства в сім'ї

Аналіз наукових досліджень, спрямованих на виявлення індивідуальних факторів ризику потенційних жертв насильства в сім'ї, свідчить про відсутність єдиної вікової групи, до якої можна віднести постраждалих від насильства в сім'ї жінок [43; 45; 119]. Разом з тим, аналіз звернень постраждалих від насильства в сім'ї жінок до спеціалізованих центрів та правоохоронних органів свідчить, що 65% постраждалих жінок належать до вікової групи від 28 до 47 років [45]. Ці дані корелюють з даними кримінологічних досліджень, згідно з якими, у 58% випадків насильства в сім'ї, воно застосовується щодо жінок віком 26-50 років [83, с. 34]. Отже, від насильства в сім'ї потерпає найбільш активна і мобільна у соціальному плані частина жіночого населення, оскільки «період високої соціальної активності пов'язується з періодом найбільшого накопичення емоційно-психологічних переживань, афективних станів і конфліктів як в самої особистості, так і з оточенням, із зростанням стривоженості за власне майбутнє. Зростання активності й вимог до середовища, намагань визначення власного місця у ній призводить до загострення конфліктів індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру» [41; 83, с. 34].

У дослідженнях вітчизняних науковців зазначається, що «найбільший рівень насильства припадає на старших жінок і, скоріш за все, не тому, що всі вони більше і частіше за молодих жінок зазнають насильства, а через те, що вони краще

усвідомлюють саме поняття «насильство» [203, с. 11]. Потрібно зауважити, що попередні дослідження психологів, соціологів та інших фахівців, які займаються вивченням проблеми насильства стосовно жінок, свідчать, що навіть коли жінки наражаються на насильство, вони не завжди його ідентифікують як прояв насильства. Тому апіорі можна стверджувати, що насправді від насильства жінки страждають набагато частіше, ніж вони це усвідомлюють самі. Результати соціологічного дослідження неповних сімей доводять, що з проявами насильства стикаються жінки всіх вікових груп. Більше того, спостерігається така залежність: чим старша вікова група і чим більший термін перебування у шлюбі, тим частіше і різноманітніших видів насильства зазнають жінки. Це відзначають жінки незалежно від місця їх проживання [203, с. 13]. Дослідження соціального становища сільських жінок також дозволяє зробити висновок про кореляційний зв'язок між віком жінки та частотою застосування щодо неї насильницьких дій. Експерти зазначають, що «серед інших вікових груп жінки пенсійного, похилого віку страждають від насильства найбільше» [201, с. 70], стикаючись із дискримінацією у родинних обов'язках. Отже, невизначеність єдиної вікової групи потенційних постраждалих від насильства в сім'ї жінок, дозволяє нам зробити припущення, що від насильства в сім'ї можуть потерпати жінки різного віку, проте по допомогу з приводу насильства до спеціалізованих центрів та правоохоронних органів частіше звертаються жінки віком від 28 до 47 років.

Одним із чинників, який суттєво впливає на ймовірність стати/не стати жертвою насильства є освіта. «Жінки, що мають вищу освіту й високий соціальний статус, не можуть миритися з будь-якими формами насильства по відношенню до себе. Особливо болісно вони реагують на психологічний тиск і пригноблення. Часто саме цей вид насильства спонукає їх до радикальних змін власного життя» [203, с. 15]. Спостерігається різниця в усвідомленні проявів насильства в сім'ї в жінок з вищою освітою у порівнянні з жінками, які отримали загальну середню та середню спеціальну освіту [100, с. 115], «кожний додатковий рік навчання жінки знижує вірогідність насильства над нею до 22%. Безробітні жінки або зайняті на непрестижних

професіях частіше становляться жертвами» [119, с. 127]. Аналіз результатів вибіркового кримінологічного дослідження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень показав, що 68,3% загальної кількості потерпілих від сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи є жінки, які у переважній більшості мали неповну середню та середню освіту. Вищу освіту мала незначна кількість потерпілих [41].

Здобута освіта впливає на подальшу професійну приналежність особи та її соціальний статус у суспільстві. Більшість потерпілих від насильства в сім'ї жінок мають «низький рівень доходів» [244, с. 120] і, відповідно, низький соціальний статус. Так, із числа загальної кількості постраждалих від насильства в сім'ї представниками «робітничих спеціальностей є 22,4%; службовці, фахівці у галузі будівництва, виробництва, торгівлі й надання послуг – 9,1%; службовці, спеціалісти в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення – 8,4%; представники правоохоронних органів – 1,4%; підприємці – 2,1%; пенсіонери – 18,9%; не працюють і не навчаються – 28,6%» [83, с. 34]. Крім того, відзначаються й такі сфери професійної приналежності жінок, потерпілих від насильства як «сфера обслуговування або матеріального виробництва» [114, с. 92], «традиційно жіночі просвітницько-медичні професії» [45], «професія жінки не відіграє будь-якої ролі» [154, с. 101]. Таким чином, освіта жінок і престижність їх професій визнаються важливими ресурсами у попередженні насильства, бо працююча жінка, у порівнянні з непрацюючою, у меншій мірі переживає відчуття ізольованості від суспільства. Вона здатна об'єктивно оцінювати руйнівний вплив ситуації насильства, не виправдовуючи поведінку чоловіка чи батьків, і не відчуваючи страху перед кривдниками.

Наступним чинником, який впливає на ймовірність застосування насильства щодо жінки в сім'ї дослідники відзначають зареєстрованість чи незареєстрованість шлюбу із суб'єктом насильства. На думку вчених, «подружжя, перебуваючи в незареєстрованому шлюбі більш толерантно і стримано поводить з одне з одним. Відсутність «законних» прав на члена подружжя спонукає до вирішення спірних проблем

шляхом домовленості і взаємних поступок. В офіційно ж зареєстрованих шлюбах стримуючі фактори менш відчутні, тут спрацьовує стереотип «моя дружина – моя власність» і допускаються некоректні форми поведінки» [203, с. 16].

Отже, дослідження проведені вітчизняними та зарубіжними вченими доводять, що потенційними постраждалими від насильства в сім'ї можуть бути жінки будь-якого віку, проте аналіз кримінологічних досліджень та звернень жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, до спеціалізованих установ виокремлює вікову групу жінок віком від 26 до 50 років як найбільш уразливу.

Рівень освіти значно впливає на ступінь захищеності жінки як у суспільстві, так і в сім'ї. Значна кількість постраждалих від насильства в сім'ї жінок має неповну середню та середню освіту. Низький освітній і культурний рівні жінки не здатні вплинути на її вміння правильно оцінити ситуацію і спрогнозувати можливі наслідки застосування насильницьких дій з боку суб'єкта насильства, своєчасно звернутися по допомогу, подбати про захист власних інтересів та інтересів дітей тощо.

Більшість жінок, потерпілих від насильства в сім'ї, представлені у професіях, які не здатні забезпечити економічну незалежність жінки у родині, у зв'язку з чим вони мають низький рівень доходів і, відповідно, низький соціальний статус.

Жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі частіше потерпають від насильства з боку чоловіка через домінування у суспільстві стереотипних поглядів на інститут сім'ї в цілому, та статус «приватної» жінки у шлюбі зокрема.

Ключові слова: вікова група, рівень освіти, професійна приналежність, рівень доходів, зареєстрованість чи незареєстрованість шлюбу

Питання для самоконтролю

1. Жінки якого віку є найбільш уразливою категорією щодо застосування насильства в сім'ї? Аргументуйте свою відповідь.

2. Яким чином рівень освіти впливає на ймовірність застосування насильства щодо жінки в сім'ї? Жінки з яким рівнем освіти частіше стають жертвами насильства в сім'ї?

3. Дослідить зв'язок між професійною приналежністю жінки, її соціальним статусом у суспільстві та в сім'ї.

4. Чи впливає зареєстрованість/незареєстрованість шлюбу на можливість застосування насильства щодо жінки? Яким чином?

5. Складіть соціально-демографічний портрет жінок, які є в групі ризику щодо застосування насильства, та таких, у яких рівень потрапляння в ситуацію насильства в сім'ї низький. Аргументуйте свою відповідь.

Проблемне завдання. За результатами опрацювання теоретичного матеріалу підготуйте презентацію у форматі Microsoft PowerPoint за темою «Жінки, постраждалі від насильства в сім'ї, як соціально-демографічна група» (не більше 7 слайдів).

1.6. Психологічні особливості жінок, постраждалих від насильства в сім'ї

Соціально-психологічний портрет жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, передбачає наявність специфічних характеристик жертви, а також наслідків насильства на особистісному рівні. До таких характеристик можна віднести наявність стресу, травматичного стресу та його наслідку, – посттравматичного стресового порушення, яке виникає як затяжна чи відстрочена реакція на ситуації, поєднані з серйозною загрозою для життя чи здоров'я особистості. З огляду на це, в жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, спостерігаються наступні розлади:

- на психологічному рівні «порушення сну, жахи, згадки, які часто повторюються, виникають складнощі із концентрацією уваги, підвищені тривожність та збудженість, гіперактивність, порушення взаємозв'язків, відчуття ворожого ставлення з боку суспільства тощо»;

- на фізіологічному рівні: відчуття нестачі кисню, дискомфорт у шлунку, внутрішні спазми, головний біль, зниження зацікавленості до сексу до рівня повної байдужості;
- на рівні поведінки: калічення членів, суїцидальні спроби чи думки, зловживання алкоголем чи наркотиками, проблеми із харчуванням, часта зміна сексуальних партнерів тощо [123, с. 496].

Насильство в сім'ї має свою особливу специфіку ускладнюючись тим, що «відносини між образником і жертвою набагато складніші, ніж у ситуації «простого» насильства, коли між образником і жертвою немає тісних емоційних, психологічних та фізичних зв'язків; ситуація насильства часто забарвлена амбівалентними почуттями (між образником і жертвою можуть існувати почуття як ненависті, так і кохання); члени подружжя досить близько знають один одного («слабкі» та «сильні» місця партнера, чинники, до яких він найбільш чутливий і вразливий), що дає можливість при бажанні або сильніше «вдарити», або обминути найуразливішу сферу; позиції образника і жертви в ситуації подружнього насильства чітко не розмежовуються і в процесі подружньої взаємодії часто переходять одна в одну» [247, с. 26 – 27].

Перший тип переживання жінкою ситуації насильства в сім'ї характеризується як «активне намагання до подолання», який виявляється у незначних психологічних змінах у житті жінки. Особистість, яка має внутрішній ресурс і усвідомлює його наявність, здатна приймати самостійні рішення. Особистісні риси, сформовані під впливом відносин у батьківській родині, не стають на перешкоді пошуку виходу зі складної ситуації, оскільки у власному досвіді особистості є зразки сильної конструктивної поведінки у подібній ситуації. Жінка втрачає контроль над власними почуттями і ситуацією лише на короткий час. Внутрішніми ресурсами особистості стають розвинуте позитивне реалістичне мислення, психологічна гнучкість, адекватна самооцінка, загальне самосприйняття. Отже, жінка займає активну життєву позицію, яка спрямована на подолання кризової ситуації [228, с. 60].

Другим типом переживання жінкою ситуації насильства в сім'ї є «намагання уникнути осуду», який характеризується

переживанням внутрішнього конфлікту між бажанням звільнитися від тиску ситуації й соціального страху засудження своїх дій та своєрідної «стигматизації» власної особистості. Жінки зазначеного типу підвладні впливу соціокультурних стереотипів і залежні від думки оточуючих. Формування власної позиції і прояви активності щодо пошуку виходу з ситуації може ускладнюватись засвоєними настановами «терплячості» чи нагнітанням почуття відповідальності за збереження сімейних відносин ціною власного життя. Переживання ситуації набуває глибокого особистісного та травматичного характеру. Поведінка жінок у більшій мірі мотивується намаганням уникнути публічного засудження, оскільки внутрішні ресурси не усвідомлюються. Жінка не готова до прийняття самостійних рішень, проте зберігається можливість різноманітних варіантів вирішення ситуації, головну функцію в реалізації яких відіграє внутрішній фактор – оптимізація активності та посилення життєвої позиції жінки. Не дивлячись на важкість переживань, жінка зберігає намагання подолати ситуацію та готова до певних особистісних зрушень. Проте для вирішальних дій їй не вистачає внутрішньої впевненості, досвіду та усвідомлення власних ресурсів [228, с. 60].

«Переживання втрати власних ресурсів» – третій тип переживання жінкою ситуації насильства в сім'ї характеризується високим ступенем зовнішніх обмежень і насильницьких дій та супроводжується значними психоемоційними, психофізичними й особистісними змінами. Відносини жінки з тим, хто її ображає, мають довгу історію та набувають рис співзалежності. Пережиті труднощі набувають емоційної значущості та особистісного змісту, ніж будь-які досягнення. Переважають мотиви, які не спрямовуються на вирішення ситуації, а посилюють ступень емоційної напруги та страждань, що робить вихід із ситуації нереалістичним. Глобальним станом особистості з цим типом переживань є відчуття власної безпорадності, яке викликане низкою травматичних подій. Пережитий раніше страх розголосу набуває ознак відчуття провини та власної безпорадності. Відчуття провини має відношення до вже минулого досвіду, вже пережитої образи. Жінка думає, що ситуації насильства можна було б уникнути, якби вона по-іншому себе поводи́ла.

Зазначений тип переживань можна порівняти зі станом «*набутої безпорадності*» або станом відмови від пошуку [26; 30; 123; 129; 176; 228]. Явище стану набутої безпорадності досліджувалося на тваринах фахівцем у галузі експериментальної психології Мартіном Селігманом. Це явище виникає тоді, коли тварина не знаходить можливостей подолати зовнішні перешкоди і протидію або не знаходить засобу вирішення внутрішнього конфлікту. Систематичне насильство у сім'ї, постійні знущання відіграють таку саму роль, як удари струму у дослідах Селігмана. Жертви насильства стають пасивними і безпорадними, їх пізнавальні можливості щодо виходу із ситуації насильства значно знижуються. Вони перестають вірити у можливість зміни ситуації шляхом власних активних дій, незалежно від їх ймовірності. Жінки, постраждалі від насильства в сім'ї, демонструють наявність ознак набутої безпорадності через «певні висловлювання, які раціоналізують їх власну поведінку та поведінку тих, хто завдає шкоди. Часто жінки при одиничних епізодах насильства висловлюють протест проти дій насильника, звертаючи увагу на свої права: «Стоп! Зупинись! Ти не маєш права підіймати на мене руку!» Однак наступає відповідна реакція з боку насильника – він не реагує на ці зауваження. Поступово у жінки виникає відчуття безпорадності: «Я все одно нічого не зможу змінити», «Це мені не під силу, все, що я можу робити, – це просто терпіти і не провокувати». Жінка призвичаюється до патологічної ситуації, змінюється її ставлення до себе самої. Вона починає сприймати себе відповідно до ситуації, яка здається безвихідною, і відчуває, що нічого не може зробити. Жінка поступово обертає свій гнів, який мусила би скерувати проти чоловіка, супроти самої себе. Когнітивні можливості жінки стосовно умов досягнення успіху та відповідних дій також змінюються» [181, с. 120]. Таким чином, основними рисами синдрому набутої безпорадності є відчуття гострого дефіциту внутрішніх ресурсів й несформованість власної життєвої позиції.

Генералізація почуття безпорадності настає у момент, коли жертва насильства втрачає віру у можливість пошуку правильної моделі поведінки навіть у тих ситуаціях, які не стосуються ситуації насильства. «Рівень набутої безпорадності залежить від того, коли, в

яких умовах і в яких видах діяльності чи стосунках вона формувалась. Якщо людина з дитинства потерпала від насильства і в дорослому віці знов опинилась в умовах тривалого насильства, то синдром набутої безпорадності закріплюється і має тенденцію до генералізації. У багатьох жінок основа майбутнього синдрому набутої безпорадності закладається у дитинстві, у період засвоєння стандартів поведінки жінки у сім'ї і у суспільстві. Плодючим ґрунтом для виникнення і закріплення синдрому можуть бути стосунки «чоловік-жінка». У жінок, які страждають від насильства, відчуття безпорадності найбільш помітне саме у стосунках із чоловіком. В той же час жінки, які мають важливу, відповідальну роботу і зосереджені на службовій кар'єрі, менше схильні до набуття безпорадності, а якщо вона формується, то лише стосовно «своїх» чоловіків і в рамках традиційного стереотипу «жіночої ролі». В цих випадках набута безпорадність не має тенденції до генералізації і в інших сферах життя не виявляє себе» [26; 30, с. 58].

Досліджуючи психологічні зміни, що відбуваються із жінкою, постраждалою від насильства в сім'ї, науковці відмічають: зміну ставлення до себе, яка виявляється у відчутті самотності, непотрібності, втраті самоповаги, інтересу до себе, зниження самооцінки; негативне сприйняття інших людей, суспільства спостерігаються через відразу до людини, яка була причиною кризи, уникання контактів і спілкування, недовіру до людей, образу на інших; песимістичне бачення життя пов'язане із тривогою за своє майбутнє та майбутнє своїх дітей, відчуттям закінчення життя, втратою його сенсу тощо [44; 182, с. 51]. Психологічні проблеми виникають у жінок, постраждалих від будь-якого прояву насильства. Однією з ознак жінок, постраждалих від фізичного насильства з боку партнера, є *синдром побитої жінки*. Характерними рисами якого на психологічному рівні є «зниження рівня самооцінки, віра у міфи про причини побиття, дотримання традиційних укладів (усталених сімейних цінностей, сексуально-рольових стереотипів), самозвинувачення за акти побиття, страждання від комплексу провини, пасивність, присутність певних стресових реакцій із психіатричними компонентами, використання сексу для встановлення близькості, переконання в тому, що ніхто не зможе допомогти покращити ситуацію» [182, с. 52; 252].

Жінки, які потерпають від насильства в сім'ї відчувають *підвищену соціальну ізоляцію*. Намагаючись догодити кривднику, жінки відмовляються від родинних та дружніх зв'язків, обмежуючи коло спілкування з найближчим оточенням і втрачаючи соціальні зв'язки, потрапляють у *залежність* від чоловіка або партнера. Зарубіжні дослідники визначають кілька типів залежності: «емоційна залежність проявляється у тому, що жінка висловлює свої емоції згідно з настроєм кривдника, щоб не кликати в нього агресії. Психологічна залежність – поступове пристосування жертви до ситуації насильства. Дуже часто чоловік маскує контроль турботою, і дружина повільно потрапляє в повну залежність. Коли ж починає розуміти свій стан, нашттовхується на агресію з боку нападника, і для того, щоб уникнути актів насильства, напрацьовує захисні реакції (не може бути замовчування своїх почуттів, постійне відчуття страху тощо). Чоловік постійно ображає жертву словами (найчастіше використовуються висміювання її помилок, образи її тіла); контролює її зовнішній вигляд, вчинки.

Економічна (фінансова) залежність виражається в повному контролі сімейного бюджету з боку партнера: жінка-жертва віддає свою зарплатню чоловіку, і з цього часу він розпоряджається фінансами. У цьому випадку жертва втрачає самостійність, не має права витратити гроші на особисті потреби або потреби дітей без дозволу чоловіка. Це спричиняє жінці додатковий стрес, викликає відчуття заниженої самозначущості.

Фізична залежність проявляється в тому, що жінка не має права відчувати втому, відпочивати, якщо це не подобається кривднику. Чоловік, незважаючи на фізичний стан жінки, її біль або погане самопочуття, продовжує вимагати виконання домашньої роботи, при цьому не маючи наміру взяти на себе її частину домашньої роботи. Ситуація може стати критичною, якщо жінка вагітна або має серйозне захворювання.

Сексуальна залежність виражається у повному підкоренні жертви бажанням чоловіка. Він може вимагати сексуальних стосунків, коли жінка не бажає цього, гвалтувати її уві сні чи в неприємному стані, виконувати сексуальні фантазії (секс з предметами, еротичне відео, кілька партнерів) без згоди жінки, примушувати її мати сексуальні стосунки з іншими партнерами

або заробляти гроші проституцією» [135, с. 44 – 45]. Відсутність підтримки з боку близьких людей, осуд оточуючих, відсутність досвіду побудови життєвої перспективи призводить жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, до *самогубства*. Крім того, зазначена категорія жінок має «*підвищений ризик до алкогольної та наркотичної залежності*» [52; 135] як засобу виходу із ситуації насильства, не усвідомлюючи потрапляння із одного виду залежності в інший.

Заборона на прояв емоцій є однією з ознак, властивих постраждалим від насильства в сім'ї жінкам. Заборона стосується як негативних, так і позитивних емоцій, виявляти які жінки вважають, по-перше, «непристойним», а, по-друге, з часом емоцій стає настільки мало, що вони не помічаються жінкою. Така ситуація поступово призводить до того, що наслідками витискування почуттів стають різноманітні особистісні та соматичні розлади. Заборона на прояв почуттів може визначатися двома факторами: інші не мають знати, що відбувається в родині і як поводитися з жінкою, оскільки це завдасть шкоди зовнішньому благополуччю родини; звернення до релігії навчить терпінню та полегшить страждання [154, с. 103 – 104].

Разом із тим, проблема із заборонаю почуттів виникає в жінки не після того, як вона зазнала насильства в сім'ї в дорослому віці, а раніше, коли вона виховувалась в батьківській родині в традиціях патріархальної культури. Усвідомлення з дитинства того, що основна стратегічна лінія жіночого життя полягає у вдалому шлюбі, з одного боку, навчає жінку пристосовуватись до потреб оточуючих, а з іншого, майже не залишає шансів на розробку стратегії особистісного розвитку, оскільки «з дитячого віку в дівчатах не заохочуються прояви активності, допитливості, незалежності, схильності до ризикової та дослідницької поведінки» [160, с. 33]. Подібне виховання можна розглядати як прояв домашнього насильства щодо дитини жіночої статі, оскільки свідоме формування лише такого погляду на власну долю суттєво обмежує самореалізацію можливостей та здібностей жінки у майбутньому. Отже, батьківська сім'я має безпосередній вплив на формування необхідних життєвих навичок дитини, незалежно від статевої приналежності, та їх реалізацію у дорослому житті. В умовах адекватно

функціонуючої сім'ї дитина «максимально задовольняє вітальні потреби, пов'язані із розвитком природних навичок, незалежністю, довірою, формуванням позитивних емоційних установок щодо оточення. Така дитина є адаптивною, має компліментарні образи батька й матері, які дозволять зробити правильний шлюбний вибір та відтворити адекватні батьківські стосунки у власній родині» [53, с. 47]. Разом із тим, аномалії батьківської поведінки мають не менший вплив на дитину. Дослідження впливу фізичного та сексуального насильства в батьківській родині, а також досвід нехтування з боку батьків доводять збільшення ймовірності розвитку тривоги та депресії у дорослому віці [78; 240]. Так, спостерігається зв'язок зазначених факторів із «розвитком депресії високого ступеню у жінок. Виявляється, що вони корелюють із складнощами встановлення теплих інтимних взаємин у зрілому віці» [238, с. 64]. Крім депресії, результатами пережитого в дитинстві сексуального насильства є «порушення Я-концепції, відчуття провини, складнощі у міжособистісних відносинах та сексуальні дисфункції» [82, с. 66]. Особлива увага в сучасних дослідженнях приділяється «феномену порушення фізичних та емоційних меж як наслідків насильства, пережитого в дитинстві, в результаті якого травматичний досвід у подальшому відтворюється протягом життя. Втручання призводить до порушення відносин із власним тілом, яке включає не лише зміну позитивного ставлення до нього, а й спотворення тілесної експресії, стилю рухів тощо. Головним наслідком дитячої сексуальної травми сучасні дослідники вважають *втрату базової довіри до себе та світу*, яка стоїть на заваді формуванню психотерапевтичного альянсу, ускладнюючи роботу з цією групою клієнтів» [82, с. 66; 78; 240]. Досвід психотерапевтичної роботи з потерпілими від насильства в сім'ї підтверджує наявність у них «підвищеної емоційної залежності і слабкості меж «Я» як основних умов віктимності, підлягання насильству взагалі – психологічному, фізичному або сексуальному. Часто жертвами стають діти з сімей хронічних алкоголіків – свідки брутальних сварок між батьками або діти, які в сімейній структурі відігравали роль «посередників», «психотерапевтів» або «заручників» формального збереження сім'ї» [193, с. 95; 47]. Отже, негативний досвід набутий у

батьківській родині деструктивним чином впливає на подальший розвиток особистості жінки та сприяє формуванню в неї ознак віктимної поведінки.

Таким чином, зміни, яких зазнає на всіх рівнях здоров'я жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, набувають ознак травматичного та посттравматичного стресового розладу, характеризуються станом «набутої безпорадності», синдромом побитої жінки, заборонаю на прояв емоцій; вказують на підвищену соціальну ізоляцію постраждалої, її залежність від суб'єкта насильства, схильність до самогубства, підвищений ризик до алкогольної та наркотичної залежності тощо.

Ключові слова: типи переживання жінкою ситуації насильства, стан «набутої безпорадності», синдром побитої жінки, підвищена соціальна ізоляція, залежність, заборона на прояв емоцій, втрата базової довіри до себе та світу.

Питання для самоконтролю

1. Яких змін зазнає психічне здоров'я жінки, постраждалої від насильства в сім'ї? Під впливом яких факторів це відбувається?

2. Розкрийте сутність кожного з трьох типів переживання жінкою ситуації насильства в сім'ї.

3. Назвіть автора та надайте змістовну характеристику «стану набутої безпорадності» жінки, постраждалої від насильства в сім'ї.

4. Охарактеризуйте «синдром побитої жінки».

5. Які типи залежностей характерні для постраждалих від насильства в сім'ї жінок? Надайте характеристику кожній з них. Яким чином залежність пов'язується із почуттям підвищеної соціальної ізоляції, яку відчувають жінки, постраждалі від насильства в сім'ї?

6. Заборона на прояв емоцій та почуттів у жінки постраждалої від насильства в сім'ї формується в батьківській родині задовго до шлюбу чи є наслідком застосованого насильства? Аргументуйте свою відповідь.

Проблемне завдання. Передивіться кінострічки «С мене хватит» (2002 р.) в головній ролі Дженніфер Лопес та «В постели с врагом» (1991 р.) в головній ролі Джулія Робертс. Складіть психологічний портрет головних героїнь стрічок. Як змінюється поведінка головних героїнь в ситуації насильства в сім'ї?

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ЖІНКАМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

2.1. Соціально-педагогічна реабілітація як технологія роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї

Надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, може здійснюватися засобами соціально-педагогічної реабілітації як технології, яка сприяє відновленню та формує в людини активне відношення до себе, відновлює позитивне сприйняття власного життя й себе як особистості.

Аналіз поняття «соціально-педагогічна реабілітація» в дослідженнях і публікаціях, дозволяє говорити про відсутність єдиного підходу до його розуміння. Так, реабілітацію як соціально-педагогічну категорію розглядають дослідниці Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик, вони вважають її «*видом соціальної діяльності спеціально уповноважених органів держави, соціальних служб для молоді, об'єднань громадян та інших соціальних інституцій, спрямованої на здійснення системи організаційних, економічних, правових, культурних, освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших соціальних заходів щодо відновлення фізичного стану, честі, гідності, прав і свобод дітей та молоді*» [194, с. 22 – 23].

На думку С. Белічевої, «соціально-педагогічна реабілітація – комплекс заходів соціальної підтримки й діагностико-корекційних програм щодо подолання різноманітних форм дезадаптації» [198, с. 100].

Дослідниця Н. Коношенко розглядає соціально-педагогічну реабілітацію як «засіб подолання девіантної поведінки, що поєднує весь спектр наявних шляхів, способів досягнення мети з подолання девіантної поведінки дитини» [95, с. 61].

В дослідженні Ж. Петрочко наголошується на тому, що соціально-педагогічна реабілітація у закладах соціального захисту спрямована на відновлення (або компенсацію) порушених функцій дитини, її соціальних зв'язків за допомогою комплексного підходу, спеціальної організації професійної взаємодії фахівців соціальної сфери [157, с. 328].

Вважаючи соціально-педагогічну реабілітацію одним із видів реабілітації, Р. Овчарова визначає її як «повернення, включення, реінтеграцію особи у суспільство, що сприяє її повноцінному функціонуванню в якості соціального суб'єкта» [145, с. 253].

Цікавою є думка Т. Зубкової, яка зауважує, що соціально-педагогічна реабілітація поєднує у собі педагогічну й соціальну, а з огляду на це тлумачить її як «систему заходів, спрямованих на усунення чи послаблення впливу несприятливих факторів, відновлення статусу особистості, надання допомоги у засвоєнні соціальних ролей відповідно до статусу, зміна поведінки, інтелектуальної діяльності, отримання освіти засобами перенавчання, перевиховання ре соціалізації» [79].

Досліджуючи теоретичні й практичні засади соціальної реабілітації постраждалих від насильства в сім'ї, І. Трубавіна зазначає, що соціальна реабілітація є комплексом заходів і застосовується як для відновлення соціальних функцій, корегування поведінки, так і для відновлення морального, психічного та фізичного стану; що вимагає формування і корекції індивідуальної та суспільної свідомості, створення єдиного соціалізуючого простору, формування досвіду нових стосунків і поведінки, поєднання підтримки, допомоги, кризового втручання, співпраці з членами сім'ї і мікросередовищем, поєднання ліквідації наслідків проблем із викоріненням (чи пом'якшенням, чи зміною ставлення) причин проблеми, яка викликає кризову ситуацію; різноманітних за змістом, терміном надання, формою соціальних послуг тощо [70, с. 107].

Соціальну реабілітацію як комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок стійкого розладу функцій організму (інвалідність), зміни соціального статусу (люди похилого віку, безробітні, біженці) розглядають О. Безпалько, З. Бондаренко, Т. Лях [11, с. 39; 200, с. 30 – 31]. Метою соціальної реабілітації, на думку О. Безпалько, є «повернення особистості до суспільно корисної діяльності, формування позитивного ставлення до життя, праці, навчання» [11, с. 39].

Отже, соціально-педагогічна реабілітація жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, – це процес застосування

комплексу заходів соціального й педагогічного впливу, спрямований на мінімізацію негативних наслідків застосованого насильства в сім'ї, відновлення порушених або втрачених соціальних зв'язків, набуття впевненості у власних силах, позитивні зміни в свідомості та поведінці.

Здійснення соціально-психологічної реабілітації постраждалих від насильства в сім'ї є надзвичайно складним завданням, зауважується у дослідженнях С. Фролової. Складність полягає в «екстремальності», неоднозначному представленню образів жертви та насильника (особливо коли вони є членами однієї родини) в громадській свідомості та відносній новизні дослідження цього феномену. Основні завдання соціально-психологічної допомоги жінкам, потерпілим від насильства в сім'ї, С. Фролова бачить у поверненні втраченого контролю над своїм станом, усвідомлення залежності від соціокультурних міфів, вироблення рішучості у постраждалих. Авторка наголошує на необхідності проведення з потерпілим жінкам поетапної психологічної роботи: по-перше з почуттями, по-друге зі світоглядом, по-третє, у напрямку відпрацювання та прийняття рішень. Робота має починатися із заохочення у висловленні почуттів, оскільки внутрішнє почуття, яке не висловлене вербально, приречене залишитися у середині. Дисоціація зі своїми почуттями допоможе повернути втрачений контроль над внутрішнім світом та сприятиме відновленню контролю за ситуацією, яка відбувається ззовні. Так, одним з ефективних прийомів роботи щодо усвідомлення впливу соціокультурних настанов на власне становище та переживання страху публічного осуду є використання метафор, афоризмів, казок, історій тощо [228]. Таке спілкування допомагає переоцінці ситуації в цілому, зміні та розширенню світогляду та зростанню особистісної самоцінності.

Оскільки ситуація насильства супроводжується порушенням взаємодії з оточуючою дійсністю, зниженням ступеню повноцінності соціальних контактів, авторка пропонує до системи реабілітації постраждалих включити групові форми небезпечного, підтримуючого та довірливого спілкування. Проробці внутрішніх конфліктів ефективно сприяє участь у групі психологічної підтримки. Під групою психологічної підтримки

авторка розуміє спеціально організовану групу людей зі схожими психологічними проблемами з метою створення умов ефективного подолання труднощів. До програми роботи групи авторка пропонує включати різні психотехніки (арт-терапія, психодрама, тілесно-орієнтовані психотехніки, нейролінгвістичне програмування, консультування з переоцінки і консультування, орієнтованого на рішення), бо поєднання різного активізує у даному випадку мову самовираження. Індивідуальне консультування має базуватися на принципах неоцінювання, рівності позицій, емоційного сприйняття та підтримки, ненав'язування консультантом своїх рішень тощо [228, с. 58 – 61].

Спираючись на власний досвід психотерапевтичної роботи із постраждалими від насильства в сім'ї жінками, надаючи консультаційні послуги сімейним парам, В. Меновщиков наголошує на необхідності надання постраждалим жінкам комплексної допомоги, складовими якої мають бути соціально-правова підтримка й соціальна робота [128; 129].

Дослідження здобутків зарубіжних вчених щодо причин сімейного насильства й створення програм психологічної корекції здійснено І. Грабською [44]. Авторка розглядає психологічні особливості чоловіків, які ображають жінок, вплив сімейних стосунків на становлення образливої поведінки в зрілому віці, стратегії образливої поведінки в сім'ях, психокорекційної роботи тощо.

Аналізуючи досвід європейських країн (Великобританія, Німеччина, Франція, Швеція, Австрія) та США з питань надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, Г. Лактионова підкреслює, що в цих країнах діють спеціальні заклади (притулки) для жінок, де вони мають можливість отримати різні види соціальної допомоги. У Франції та Сполучених Штатах працюють телефонні служби «Жінки-насильство-інформація», звернувшись до якої, жінка може отримати професійну консультацію [200, с. 138 – 145].

Досвід Канади за напрямом надання допомоги жінкам-жертвам насильства розкривається в роботах Т. Забеліної [59]. Особлива увага приділяється наданню медичної допомоги постраждалим від насильства жінкам. Міністерством охорони

здоров'я спільно з медичними навчальними закладами, асоціаціями лікарів та медичних сестер організовані спеціальні курси й навчальні семінари для медичного персоналу, залученого до роботи з постраждалими від насильства жінками. Спеціальну підготовку до роботи із зазначеною категорією жінок проходять поліцейські, прокурори, співробітники пенітенціарних закладів, патрульних служб: навчальні програми та тренінги, методичні та інформаційні посібники щодо поводження з постраждалими від насильства в сім'ї особами. Для соціальних працівників, які надають підтримку постраждалим від насильства в сім'ї жінкам, підготовані відповідні методичні посібники.

В країні діють програми корекції поведінки чоловіків-насилників. Так, у штаті Манітоба розроблені три типи освітніх програм для кривдників: 24-годинні заняття по груповому консультуванню; 84-годинна програма інтенсивної терапії (для умовно звільнених від покарання за вчинення насильства в сім'ї); 300-годинна програма для осіб, які перебувають покарання за вчинення насильства в сім'ї. Існують програми індивідуального консультування кривдників.

Понад 470 центрів по всій країні надають різні види допомоги особам, які пережили сімейне насильство. До переліку послуг, які надають жінкам і дітям у притулках, внесено терапевтичне консультування, індивідуальне і групове консультування, добова кризова телефонна лінія, юридична допомога тощо.

Стосовно стратегій роботи з жінками, які зазнали насильства в сім'ї, у зарубіжній практиці можна зустріти проведення профілактичної роботи; роботи з правоохоронними органами; шелтери (притулки) для побитих жінок; консультативні стратегії тощо. При цьому консультативні стратегії ґрунтуються на проведенні: первинного інтерв'ю; наданні підтримки; заохочуванні до вираження почуттів; фокусуванні на сильних сторонах; наданні інформації; перегляді альтернатив; розробці плану; адвокатуванні тощо [113, с. 96].

Аналіз існуючих стандартів надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї в Хорватії, Іспанії, Австрії, Великій Британії, Канаді та США надає можливість побачити систему роботи зазначених країн за напрямом

попередження/запобігання/боротьби з насильством у сім'ї, мережу спеціалізованих закладів, покликаних надавати допомогу постраждалим від такого насильства, форми й методи соціальної роботи, які застосовуються щодо постраждалих від насильства в сім'ї. Світовою спільнотою вироблено широкий спектр інститутів, які сприяють розв'язанню проблеми подолання (зменшення) насильства в сім'ї, і способи та форми їх становлення та існування варіюють від країни до країни. В той же час, незмінними залишаються три базові принципи, які сьогодні є основою всіх програм для постраждалих від насильства в сім'ї. Відрізняючись у деталях або способах надання послуг, всі стратегії, спрямовані на допомогу жертвам домашнього насильства, мають бути перевірені, чи здатні вони надати: безпеку постраждалим; невідворотність відповідальності за акт насильства в сім'ї кривдникам; реабілітацію жертвам, яка супроводжується обов'язковою корекцією поведінки особи, що вчинила насильство в сім'ї [99, с. 18].

Ключові слова: соціально-педагогічна реабілітація жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, соціальна реабілітація, соціально-психологічна допомога, група психологічної підтримки, освітні програми для кривдників, шелтери (притулки) для побитих жінок.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте представлені тлумачення соціально-педагогічної реабілітації, що їх об'єднує та що вирізняє?
2. Визначте мету та завдання соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.
3. Дослідить досвід інших країн щодо надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї. В яких установах надаються послуги?
4. Назвіть базові принципи, на яких будуються програми для постраждалих від насильства в сім'ї в усьому світі.

Проблемне завдання. Підготуйте повідомлення про міжнародний досвід надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї.

2.2. Феномен допомоги в процесі здійснення соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї

Міжнародні стандарти щодо запобігання насильству стосовно жінок, викладені у відповідних міжнародних правових документах, ратифікованих Україною, українські законодавчі акти та нормативно-правові документи спрямовані як на захист прав постраждалих, так і на розкриття механізму надання допомоги стали інструментом для перетворень на регіональному і національному рівнях.

Основоположними документами, які сприяли переходу проблеми насильства в сім'ї з приватної сфери в сферу суспільного обговорення стали Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Декларація і Платформа дій, прийняті в рамках Четвертої Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок, Декларація про викорінення насильства щодо жінок, Резолюція про викорінення насильства щодо жінок тощо. Проголошення рівності в правах від народження [49]; визнання дискримінації за ознакою статі загальносвітовою проблемою [98, с. 11]; застосування заходів щодо країн, в яких систематично порушуються права жінок [98, с. 19; 105]; визнання «прав людини, жінок та дівчат невід'ємною і неподільною складовою частиною загальних прав людини» [98, с. 20]; визначення поняття «насильство щодо жінок» та окреслення випадків, які воно охоплює; виокремлення подолання насильства щодо жінок як пріоритетного напрямку, прийняття комплексних заходів щодо запобігання та викорінення насильства щодо жінок, вивчення причин та наслідків насильства щодо жінок й питань ефективності профілактичних заходів [4, с. 15; 40, с. 165]; засудження всіх актів насильства щодо жінок та дівчат, незалежно від суб'єкта скоєння насильства (держава, приватні особи, недержавні суб'єкти); кваліфікація всіх форм насильства щодо жінок та дівчат як кримінального злочину, який підлягає покаранню відповідно до законодавства; необхідність забезпечення доступу до справедливих та ефективних засобів правового захисту й спеціалізованої допомоги, у тому числі

медичної та психологічної допомоги, а також ефективних консультацій потерпілим від насильства жінкам та дівчатам [105], – є основними досягненнями світової спільноти у напрямку подолання насильства над жінками не лише в сім'ї, а в усіх без виключення сферах життєдіяльності людини.

З метою подолання недосконалості існуючого кримінального та громадянського законодавства, вдосконалюючи вже існуючі закони про насильство в сім'ї, Спеціальним доповідачем ООН розроблено Модельний закон про насильство в сім'ї. Особливість модельного законодавства полягає в тому, що воно має «рекомендаційний, типовий характер, містить нормативні рекомендації, а також варіанти можливих правових рішень тих чи інших питань певної сфери громадських відносин» [16]. Цінність цього Закону полягає в наступному:

- жінки визнаються найбільш вразливою соціально-демографічною групою, яка потерпає від злочину насильства в сім'ї;
- закріплюється механізм надання допомоги жінкам-жертвам насильства в сім'ї на законодавчому рівні;
- визначається два напрями надання допомоги жертвам насильства в сім'ї: *екстрена допомога та допомога не екстреного характеру*.

Основою соціально-педагогічної діяльності є феномен допомоги, який виявляється у вигляді освітньої й посередницької допомоги і спирається на вже існуючий ресурсний потенціал людини.

Аналіз лексичного значення поняття «допомога» поданий у довідковій літературі, дозволяє трактувати його значення як: сприяння, підтримка будь-кого у будь-якій діяльності, що може принести полегшення [22; 117; 151; 174; 175]. Тобто допомогу має отримати той, хто вже щось може сам. Таке визначення поняття «допомога» в певній мірі відповідає змісту надання соціально-педагогічної допомоги в Україні, яка будується за принципом добровільного звернення особи до соціальної служби чи окремого спеціаліста, що надає їй право користуватися їх послугами з метою розв'язання певних проблем. Разом з тим, у вітчизняному законодавстві є поняття «соціальні послуги», яке

визначається як «комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої *допомоги* (далі – особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя» [55]. Отже, в основі поняття «соціальні послуги» лежить діяльність із надання певних видів допомоги.

Соціально-педагогічна допомога залежить від потреб клієнта та характеру його проблем і, на думку М. Галагузової, має здійснюватись за трьома напрямками: освітнім, психологічним та посередницьким. Освітній напрям реалізується засобами освіти й виховання; психологічний – підтримки й корекції; посередницький засобами використання організаційних, координаційних та інформаційних методів соціально-педагогічної діяльності [163, с. 177].

Процес відновлення втраченого потенціалу людини в ході соціально-педагогічної реабілітації передбачає наявність певних орієнтирів для визначення меж і ступеня допомоги. Таким орієнтиром є якість життя – ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя й самореалізації. Критеріями виміру якості життя людини можуть вважатися умови її життя, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови тощо. Показниками виміру є фізичний стан і функції, психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка), рівень незалежності, соціальні стосунки й оточуюче середовище [177, с. 37].

Алгоритм надання допомоги жертвам насильства в сім'ї, представлений в Модельному законі будується за двома напрямками: *екстрена допомога та допомога не екстреного характеру*.

Надання *екстреної* допомоги передбачає: послуги кризової служби протягом 72 годин, негайне транспортування з дому постраждалої до медичного центру чи притулку, екстрену юридичну консультацію та подальше направлення до відповідної

інстанції, консультування в кризовій ситуації з метою забезпечення підтримки й впевненості в безпеці, конфіденційність в спілкуванні з жертвами насильства в сім'ї та їхніми сім'ями. Допомога *не екстреного* характеру надається державою та передбачає наступні дії: забезпечення послуг, які сприяють тривалій реабілітації жертв насильства в сім'ї через систему консультування, перепідготовку й адаптацію в сфері зайнятості та допомогу по догляду за дітьми; забезпечення послуг, які сприяють довготривалій корекції поведінки осіб, які вчинили насильство в сім'ї, через систему консультування; спеціальні програми про насильство в сім'ї, які здійснюються незалежно від програм соціальної допомоги; забезпечення кооперації та координації державних, громадських й приватних послуг та програм федерального і місцевого рівнів [105].

Однією з умов досягнення цілей соціально-педагогічної реабілітації є надання освітньої допомоги.

Освітня допомога жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї в контексті соціально-педагогічної діяльності передбачає підвищення як їхніх адаптивних можливостей соціалізації шляхом формування нових знань, умінь і навичок й зміни цінностей і установок, так і їхнього найближчого оточення та суспільства взагалі. Звичайно, освітня допомога безпосередньо не вирішить проблем, пов'язаних з відновленням психічних функцій постраждалих від насильства жінок, не поліпшить їх соціальний статус чи матеріальне становище, але «передаючи певну суму знань і формуючи конкретні уміння і навички, соціальний працівник вплине на зміни у поведінці людини, її стратегію пошуку шляхів вирішення проблемної ситуації» [174, с. 154].

В рамках надання освітньої допомоги постраждалим від насильства в сім'ї жінкам, може бути застосована концепція критичної освіти. Американська модель критичної освіти ґрунтується на ідеї про те, що будь-яка людина здатна оцінювати оточуючий її світ. Засобами критичної освіти формується критичне мислення, спрямоване на розвиток в людини здібностей та готовності оцінювати ситуацію в якій вона опинилась критично, без упередження, самостійно знаходити рішення і захищати істину в суперечці; використовувати когнітивні техніки та стратегії, які сприяють ймовірності одержання бажаного

кінцевого результату; планувати власну діяльність, буди готовим змінити власну точку зору та виправити допущені помилки, шукати компромісні рішення тощо [57, с. 28; 78]. Відповідно до цієї педагогічної концепції жінка й соціальний працівник виступають суб'єктами освіти, об'єктом освіти виступає весь навколишній світ і сама людина; зміст освіти розробляється з урахуванням інтересів особистості, реальність відбивається фахівцем у проблемній формі для сприйняття та аналізу; цілі освіти відбивають сподівання тих, хто навчається; навчання – це творчість, тому знання підлягає сумніву, стимулює діалог, критику й творчу активність; засобами навчання є діалог, звільнення, культурний вплив; наслідком навчання є наявність радикальних змін реальності відповідно до людських потреб; наявність проблеми, стимулює пошук її вирішення [57, с. 28 – 29].

Посередницька допомога в соціально-педагогічній діяльності включає «активізацію системи, яка надає підтримку (спеціальні служби, установи, фонди, громадські об'єднання); створення групи самопомоги; захист прав клієнта (соціальне адвокатування) тощо» [174, с. 155]. Соціальне посередництво розглядається як процес сприяння досягненню узгодженості між соціальним суб'єктом і об'єктом з метою вирішення соціальних проблем останнього та надання йому допомоги. В рамках фасилітаційного підходу, соціальний працівник виконує роль посередника у вирішенні проблем жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, здійснюючи посередництво між державою, організацією, закладом та клієнтом; між організаціями й закладами, між спеціалістами різної відомчої підпорядкованості; між клієнтами соціальних груп та інститутів; міжособистісне посередництво. Алгоритм посередницької діяльності вибудовується за наступною схемою: ідентифікація випадку – діагностика випадку – планування дій соціального працівника та контактування – пряме втручання в ситуацію жінки, постраждалої від насильства в сім'ї – контроль та оцінка дій – завершення процесу соціального посередництва [162, с. 31].

Юридичні послуги в законодавстві України розглядаються як вид соціальних послуг, спрямований на надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та

інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо) [55].

В теорії соціальної роботи права людини розуміються як «визначальні засади правового статусу особи: соціальні можливості особистості в економічній, політичній, культурній та інших сферах, які належать їй від народження, без яких вона не може існувати як суспільна істота і які повинна гарантувати держава» [173, с. 320]. Насильство в сім'ї є діями, спрямованими на порушення низки прав людини (право кожного на рівний захист перед законом і на захист від дискримінації за ознакою статі; право не піддаватися жорсткому ставленню; право на життя й фізичну недоторканність; право на найвищі стандарти фізичного та психічного здоров'я), яке здійснюється з метою встановлення примусового контролю одного члена сім'ї щодо іншого, тому є необхідність навчити жінок, постраждалих від насильства в сім'ї не лише використовувати власні права, закріплені у чинному українському законодавстві та міжнародних правових документах, а одночасно захищати та зміцнювати ці права. За результатами опитувань, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, однією з причин повторювальності насильства в українських сім'ях є правовий нігілізм дорослого населення, який виявляється у відсутності в жертви знань про власні права й можливості їх захисту та усвідомлення насильства в сім'ї як протиправної поведінки [165, с. 47]. Отже, подолання правового нігілізму та формування правової культури в жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, є одним із завдань, яке має здійснити соціальний працівник в процесі соціально-педагогічної реабілітації засобами правової просвіти.

Відповідно до спільного міжгалузевого наказу «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах» [103, с. 141], у разі потреби представники соціальних служб можуть представляти інтереси членів сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, у суді. В сучасних дослідженнях такий тип

представництва отримав назву «соціальне адвокатування» і розглядається як складова посередницької допомоги в соціально-педагогічній діяльності, метою соціального адвокатування є «реалізація інтересів індивідів, груп людей уповноваженими особами з метою отримання ними доступу до послуг установ, на які вони мають право, але не можуть їх мати; взаємодія від імені клієнта з юридичними і фізичними особами» [173, с. 320].

Послуги із соціального адвокатування можуть надаватись у вигляді представництва прав та інтересів жінок, постраждалих від насильства в сім'ї в установах та організаціях, захисту права жінок в суді.

У межах самого поняття «адвокатування» виділяють окремі його види за особливостями організації та технології діяльності:

1) правове соціальне адвокатування – представництво клієнта за посередництва особи зі спеціальною правовою освітою, зазвичай професійного юриста, адвоката;

2) громадське соціальне адвокатування – довготривала співпраця один на один між користувачем та соціальним адвокатом, що зазвичай складає частину координаційної програми. Такий вид соціального адвокатування є більш звичним у тенденції вивчення проблем недієздатних людей або осіб з обмеженими можливостями. Громадськими соціальними адвокатами можуть виступати і самі користувачі послуг;

3) формальне соціальне адвокатування – нове скомпоноване поняття, що зазвичай відсилає до схеми роботи невеличких та незалежних волонтерських груп в якості професійних соціальних адвокатів. Вони адаптують “експертну” модель соціального адвокатування, що допомагає їм надавати поради, обирати пріоритети, консультивати та виступати посередниками;

4) соціальне самоадвокатування – діяльність осіб, які захищають себе і одночасно висловлюють схожу позицію інших громадян [37].

Таким чином, юридична допомога жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, може надаватись за двома напрямками:

- формування правової культури засобами мотивування жінок до захисту власних прав, подолання правового нігілізму як

в постраждалих, так і в тих, хто застосовує насильницькі дії в сім'ї;

- надання соціальних правових послуг (соціальне адвокатування) соціальними закладами.

Зміст інформаційної допомоги полягає у «наданні інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдженні просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширенні об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги)» [55]. Інформація, яка передається клієнту має бути зрозумілою, максимально детальною і разом з тим, доступною. На думку А. Капської, «один із оптимальних способів зробити певну інформацію сприйнятливою – перевести її на певний рівень доступності» [174, с. 36], а це залежить від рівня сформованості комунікативних навичок соціального працівника.

Таким чином, феномен допомоги, який виявляється у різних формах та проявах, спирається на вже існуючий ресурсний потенціал людини. Враховуючи те, що постраждала від насильства в сім'ї жінка, має проблеми різного характеру, запровадження відповідних видів допомоги в процес соціально-педагогічної реабілітації, сприяє відновленню втраченого потенціалу постраждалої, дозволяє критично поглянути на ситуацію, в якій вона опинилась, та допомагає прийняти рішення про планування подальших дій.

Ключові слова: допомога, екстрена та неекстрена допомога жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, освітня допомога, посередницька допомога, соціальне адвокатування, інформаційна допомога.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст феномену допомоги з точки зору соціальної педагогіки.

2. У чому полягає зміст екстреної та неекстреної допомоги жінка, постраждалим від насильства?

3. На яких засадах базується надання освітньої допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї?

4. Охарактеризуйте посередницьку допомогу як від соціально-педагогічної підтримки жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

5. Надайте змістовну характеристику юридичній допомозі жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї.

Проблемне завдання. Уявіть, що Ви є співробітником соціального центру надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї. Розробіть інформаційні матеріали (буклети, флаєри, листівки) про допомогу, яку можуть отримати жінки цільової групи з урахуванням теоретичного матеріалу, представленого в параграфі.

2.3. Повноваження органів та служб, задіяних в систему запобігання насильству в сім'ї

Відповідно до статті 5 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» *спеціально уповноважений орган виконавчої влади* з питань попередження насильства в сім'ї має повноваження:

- *управління* (участь в розробленні та реалізації державної політики щодо попередження насильства в сім'ї; координація діяльності служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах дітей, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї; визначення потреби регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; здійснює збір та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства);

- *організаційно-методичне забезпечення* (розробляє і затверджує методичні рекомендації щодо проходження корекційної програми та організовує забезпечення кризових центрів такими методичними рекомендаціями; організовує і проводить соціологічні, психолого-педагогічні та кримінологічні дослідження насильства в сім'ї; надає органам виконавчої влади

та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян, окремим громадянам методичну і практичну допомогу, консультації з питань попередження насильства в сім'ї; організація та проведення просвітницької та роз'яснювальної роботи серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; організовує і проводить просвітницьку і роз'яснювальну роботу серед громадськості про проблему насильства в сім'ї та заходи, які існують з попередження насильства в сім'ї; організовує проходження корекційної програми особами, які вчинили насильство в сім'ї);

- *надання допомоги постраждалим* (звертається до центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування за наданням відповідної допомоги жертвам насильства в сім'ї; приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення; направляє жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї) [67].

Текст Закону дозволяє виокремити коло партнерських структур, залучених до надання допомоги особам (у тому числі й жінкам), постраждалим від насильства в сім'ї:

- відповідні підрозділи внутрішніх справ (служба дільничних інспекторів міліції);

- спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї та жертв насильства в сім'ї: кризові центри для жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї; центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;

- органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни тощо.

У загальному вигляді розподіл повноважень органів і служб щодо попередження насильства в сім'ї можна представити у вигляді схеми (рис. 2.1.).



Рис. 2.1. Розподіл повноважень органів і служб щодо попередження насильства в сім'ї.

Так, згідно зі статтею 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», повноваження *служби дільничних інспекторів міліції* розповсюджуються на такі сфери як:

- *виявлення* причин і умов, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходи щодо їх усунення; прийняття та розгляд у межах своїх повноважень, визначених законом, заяв і повідомлень про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;

- *захист прав постраждалих* (вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї; повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та виносять захисні приписи);

- *профілактика* (беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними; відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу; направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми; взаємодія зі спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства в сім'ї у питаннях попередження насильства в сім'ї);

- *контроль* (виконання вимог захисних приписів);

- *інформування* (надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів).

Діючим національним законодавством передбачається функціонування відповідно до соціальних потреб регіону *кризових центрів*. Функції кризового центру обмежуються *наданням послуг жертвам насильства в сім'ї, роботою з особами, які вчинили насильство, та взаємодією з іншими структурами, задіяними в системі попередження насильства в сім'ї*. Так, жертви насильства в сім'ї отримують необхідну інформацію про права, заходи і послуги, якими можуть скористатися; психологічну, педагогічну, медичну, юридичну допомогу; у разі потреби, притулок для тимчасового перебування. Для *осіб, які вчиняють насильство в сім'ї*,

розробляються корекційні програми та організовується їх проходження на базі кризового центру. В межах *міжвідомчої взаємодії*, працівники кризового центру мають виконувати *інформативну* функцію: повідомляти службу дільничних інспекторів міліції чи кримінальну міліцію у справах дітей про виявлені факти реальної загрози застосування насильства у сім'ї або про факти вчинення такого насильства; надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів; взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї.

Центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї має виконувати *інформативну* функцію: повідомити про вчинене насильство в сім'ї службу дільничних інспекторів міліції чи кримінальну міліцію у справах дітей, якщо постраждалій особі не виповнилося 18 років, та надати інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

Таким чином, аналіз повноважень структур, задіяних в процесі соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, та рівень їхньої взаємодії дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, на спеціально уповноважений орган покладаються функції *управління* процесом міжвідомчої взаємодії, його *організаційно-методичного забезпечення* та *надання допомоги постраждалим* (у тому числі жінкам) від насильства в сім'ї тощо. По-друге, служба дільничних інспекторів міліції органу внутрішніх справ бере участь в процесі соціально-педагогічної реабілітації постраждалих від насильства в сім'ї (у тому числі жінок) у межах своїх повноважень і взаємодіє із спеціально уповноваженим органом та партнерськими структурами на рівні проведення *профілактичної роботи та поінформування*. По-третє, кризові центри та центри медико-соціальної реабілітації в межах міжвідомчої взаємодії реалізують функцію *інформування* відповідних суб'єктів взаємодії.

Ключові слова: спеціально уповноважений орган виконавчої влади, служба дільничних інспекторів, органи опіки

та піклування, кримінальна міліція у справах дітей, служба у справах дітей, кризовий центр, міжвідомча взаємодія, надання допомоги постраждалим, захист прав постраждалих.

Питання для самоконтролю

1. Які повноваження має спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї?

2. Назвіть структури та установи, залучені в систему запобігання та попередження насильства в сім'ї. Які функції вони виконують з огляду надання допомоги особам, постраждалим від насильства в сім'ї?

3. Перерахуйте повноваження служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї.

4. Назвіть функції кризового центру для жертв насильства в сім'ї та центру медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї. Чим вони вирізняються?

Проблемне завдання

1. Ознайомтесь із текстом Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (додаток 1), зробіть словник основних термінів, які використовуються в документі.

2. Проаналізуйте систему надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, у територіальній громаді за місцем проживання. Які органи та служби задіяні в систему надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї на рівні громади? Які громадські організації чи об'єднання підтримують таких жінок? На Вашу думку, які проблеми можуть виникати із захистом прав постраждалих жінок? З чим пов'язані ці проблеми?

2.4. Засоби соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї

Взаємодіючи з оточуючими та світом людина вчиться, здобуває певний життєвий досвід, реалізує свій творчий потенціал, самовизначається в системі життєвих відносин. Вдалість проходження цього шляху багато у чому залежить від позиції самої особистості, яка виступає «суб'єктом і

проектувальником» [45, с. 90] власного життя та її вміння конструювати спосіб взаємодії із конкретною життєвою ситуацією. Дослідження ситуації насильства в сім'ї, соціально-психологічного портрету жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, дозволяє визначити постраждалу від насильства в сім'ї жінку як об'єкт насильства в сім'ї та виокремити певні психологічні ознаки жінок цієї групи: синдром побитої жінки, залежність, схильність до самогубства, підвищений ризик до алкогольної та наркотичної залежності, підвищена соціальна ізоляція, заборона на прояв емоцій, втрата базової довіри до себе та світу тощо. Разом із тим, в процесі соціально-педагогічної реабілітації, жінка, постраждала від насильства в сім'ї, може виступати як суб'єкт взаємодії. Такий підхід дозволить сформулювати в жінки такі життєві навички, які вплинуть на стратегію її подальшого життя; допоможуть побудувати процес соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, з урахуванням його всебічності, чинників, які впливають на його перебіг та використанням різноманітних сил і засобів.

Сутнісною характеристикою суб'єкта, основною ознакою, яка відрізняє його від об'єкта є активність, яка виявляється в усвідомленні власного «Я», ставленні до себе, найближчого оточення, навколишнього світу, подоланні стереотипів, творенні проекту майбутнього тощо. Згідно з деякими дослідженнями, «активність може бути ініціальною або реактивною щодо агента дії, або, точніше, його суб'єкта, якщо здійснюється діяльність. Особливо суттєвою є суб'єктність для соціальної взаємодії людей. З ініціальної позиції активність може бути перетворювальною чи зберігаючою, творчою, розвиваючою чи руйнівною. З реактивної позиції, з позиції того, на кого спрямовується дія, може бути виокремлена активність прийняття чи неприйняття цієї дії, організації відповідного впливу, протистояння небажаному впливу або участь у спільній дії. Важливо з'ясувати поняття спрямованості, вектора реактивності. Реактивність означає активність викликану, у відповідь, тобто щодо самої дії реактивності її суб'єкт завжди є активним. У той же час за ініціативи взаємодії один з агентів розпочинає дію, ініціює її, інший – відповідає на цю ініціативу своїми діями. Вони

обидва активні в тих діях, діяльностях, яку здійснюють, вони обидва суб'єкти взаємодії» [62, с. 278]. Наведене зауваження допомагає зрозуміти процес соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї як приклад певної взаємодії, у якій постраждала від насильства жінка має сприйматися не як об'єкт, на який спрямовується певна діяльність перетворювального чи розвиваючого характеру, а як повноправний учасник процесу взаємодії, що виступає у ролі суб'єкта. Отже, жінка, постраждала від насильства в сім'ї, є ключовою фігурою і від її здібностей конструювати спосіб взаємодії із конкретною життєвою ситуацією, від розвиненості чи нерозвиненості особистісної активності залежить подальший розвиток ситуації та успішність результату.

Відповідно до встановленого Законом України «Про соціальні послуги» порядку і умов отримання соціальних послуг, особам, які перебувають в складних життєвих обставинах (а до цієї категорії відносяться й жінки, постраждалі від насильства в сім'ї), необхідно звернутися з письмовою заявою до місцевого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування; для отримання соціальних послуг, що надаються недержавними суб'єктами, особа, яка їх потребує, звертається до відповідного суб'єкта, що їх надає; у разі якщо особа, яка потребує соціальних послуг, за віком або станом здоров'я неспроможна самостійно прийняти рішення про необхідність їх надання, таке рішення може прийняти опікун чи піклувальник, органи опіки та піклування відповідно до законодавства [55]. З огляду на це, жінка, постраждала від насильства в сім'ї, яка звернулась по допомогу до спеціалізованого закладу має певний ступінь **готовності** до подолання ситуації насильства в сім'ї та захисту власних прав. **Готовність** особистості до здійснення таких перетворень є важливим структуроутворювальним компонентом активності і включає наступні складові: мотиваційну (відповідальність за виконання завдань, почуття обов'язку); орієнтаційну (знання й уявлення про особливості та умови діяльності, її вимоги до особистості); операційну (володіння способами і прийомами діяльності, необхідними ключовими компетентностями); вольову (самоконтроль, самооблізація, вміння управляти діями); оцінну (самооцінка своєї

підготовленості і відповідність процесу розв'язання завдань оптимальним зразкам) [45, с. 92].

Отже, саме готовність жінки до виходу з ситуації насильства й звернення по допомогу до певної установи стане тією основою, на яку буде спиратися діяльність фахівців за напрямом надання послуг із соціально-педагогічної реабілітації.

Процес соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї має певні етапи, дотримання яких допоможе спланувати діяльність фахівців щодо виявлення та усунення симптомів пережитого насильства, дослідити форми й методи соціально-педагогічної діяльності, які застосовуються спеціалістами певного фаху й спрямовані на формування певних життєвих компетенцій цільової групи, моніторинг ефективності/неефективності цього процесу, оцінку результативності впливу. На думку А. Капської, цикл соціальної допомоги включає: знайомство, запрошення до співробітництва і проведення оцінки потреб клієнта (діагностика); планування роботи; виконання роботи; оцінку кінцевого результату, припинення взаємодії чи продовження [174, с. 156]. Дослідниця Л. Прікуль виокремлює наступні етапи реабілітаційної програми: підготовчий (діагностувальний), етап планування роботи; етап проведення реабілітаційної роботи тощо [134, с. 50]. Науковець І. Трубавіна визначає такі етапи реабілітації: діагностичний, проєктивний, організаторський, практично-діяльнісний та етап оцінки ситуації і стану клієнта [57, с. 108]. Основною формою соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї може бути *програма*, яка складається із таких *етапів*: діагностичний, організаційно-діяльнісний та етап оцінки ситуації.

Діагностичний етап. Важливість діагностичного етапу полягає в диференційованому, індивідуалізованому і точному визначенні проблем та умов осіб, їх взаємозв'язків як необхідної основи для диференційованої допомоги. Специфіка цільової групи нашого дослідження потребує не лише ретельного соціально-педагогічного діагностування, а й застосування психологічного інструментарію щодо визначення психічного стану постраждалої від насильства в сім'ї жінки.

В науковій та навчальній літературі наводяться різні тлумачення соціально-педагогічної діагностики як технології соціально-педагогічної діяльності:

- «спеціально організований процес пізнання, в якому варто збирати інформацію про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних і соціальних факторів для підвищення ефективності факторів педагогічних» [109, с. 35; 164];

- «процес дослідження соціального об'єкта чи явища засобами розпізнавання та вивчення причинно-наслідкових зв'язків, відносин, які характеризують його стан і тенденції розвитку» [160, с. 159];

- соціально-педагогічна діагностика є «відносно самостійним напрямом наукового знання, який досліджує закономірності, об'єкт, предмет, мету й завдання соціально-педагогічного діагностування», яке в свою чергу є загальною технологією соціально-педагогічної діяльності та займає провідне місце в теорії науково-перетворювальної діяльності [88, с. 199].

Соціально-педагогічна діагностика включає в себе три послідовних етапи. На першому етапі відбувається попереднє ознайомлення з об'єктом, постановка завдань, виокремлення складу ситуацій, які необхідно діагностувати, параметри визначених ситуацій, вибір показників методик; на другому етапі – вимірювання та аналіз показників; на третьому етапі узагальнюються результати та формулюються висновки [160, с. 160].

Проведення соціально-педагогічної діагностики входить в компетенцію соціального працівника, який має «ретельно дослідити життєве поле клієнта, особливості і проблематику його соціального функціонування; ступінь вмотивованості клієнта на співпрацю із соціальним працівником, а також здійснювати моніторинг процесу співпраці» [162, с. 205].

Систему методів діагностики умовно розподіляють на дві групи: *методи проведення діагностичного дослідження* та *методи аналізу діагностичної інформації*, визначення пріоритетності проблем. Методи першої групи дозволяють отримати достовірну інформацію про явище або об'єкт

дослідження. До їх числа належать: збір первинної інформації, ознайомлення з документальними матеріалами, діагностична бесіда, спостереження, інтерв'ю, анкетування, тестування тощо [160, с. 161]. Використання методів другої групи дозволяє проаналізувати отриману інформацію за допомогою методів класифікації, кореляції, порівняльного аналізу проблем, контент-аналізу, диференціації тощо [160, с. 168].

На думку Ю. Мельник, С. Шаргородської, Н. Сейко в соціально-педагогічній діяльності не варто використовувати методики, які потребують спеціальних знань, тому дослідниці рекомендують застосовувати в роботі такі методи діагностики як інтерв'ю, моніторинг, соціологічне опитування, експертний прогноз, біографічний метод тощо [109, с. 10; 147, с. 89; 164].

Отже, метою діагностичного етапу соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, виявлення кола проблем, спричинених ситуацією насильства, їх аналіз, описання та проектування подальших шляхів реконструкції.

Організаційно-діяльнісний етап передбачає безпосередню реалізацію процесу соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, фахівцями відповідних закладів, уповноважених здійснювати реабілітацію, або, у разі необхідності, залучати групу фахівців. Першою складовою процесу реабілітації є *проектування*: визначення мети й завдань реабілітації та складання проекту програми реабілітації. На думку І. Григи, мета є «узгодженим результатом взаємодії соціального працівника та клієнта» [173, с. 132], яка може бути двох типів: дискретною – стосуватися конкретних проблем, пов'язаних із отриманням ресурсів, прийняттям рішення, зміни оточення; системною – опанування навичок, оздоровлення конфліктної ситуації в сім'ї, представництво інтересів, відстоювання прав тощо. Завдання реабілітації окреслюють «обсяг майбутньої роботи і способи її реалізації» [173, с. 133]. Вони мають бути конкретними й зрозумілими, реалістичними і вимірюваними, відповідати потребам, бажанням і очікуванням клієнта, враховувати можливості певної установи та конкретних фахівців. По можливості, до формулювання мети й завдань реабілітації

можуть залучатися фахівці, задіяні в реабілітаційному процесі [57, с. 108].

Розробка програми реабілітації здійснюється з урахуванням виявлених під час діагностичного етапу проблем клієнта, що звертається по допомогу. Програма реабілітації може складатися з таких розділів:

- первинне оцінювання, де зазначаються анкетні дані, основна проблема клієнта, опис (зовнішність, поведінка, враження), відомості про життя (житлові умови, професійна приналежність, фінансова ситуація, сімейна ситуація, коло інтересів, причетність значущих для клієнта осіб до проблеми, правова ситуація), спільне формулювання проблеми;
- планування реабілітаційних заходів із зазначенням мети, завдань та поетапного плану-графіку роботи;
- моніторинг перебігу соціально-педагогічної реабілітації;
- заключне оцінювання [57, с. 108; 173, с. 133 – 139].

Наступною складовою соціально-педагогічної реабілітації ми вважаємо *організацію* цього процесу на рівні суб'єктів взаємодії: клієнта та залучених фахівців. Взаємодія залучених фахівців, як вважає І. Трубавіна, має відбуватися одночасно на декількох рівнях:

- на функціональному, що стосується розподілу сфери діяльності між виконавцями та відповідає меті й завданням програми реабілітації;
- на міжособистісному рівні між суб'єктами або між клієнтом і суб'єктами через нараду, конфлікти, суперечки, дискусії тощо;
- на рівні організації (наявність організації для проведення реабілітації, керівництва в особі одного з фахівців, наділеного особливими повноваженнями і відповідального за життя і здоров'я клієнта);
- у просторі (в одній установі чи в декількох одночасно через створення єдиного соціалізуючого простору з безпосередніми особистими контактами між учасниками реабілітації) [57, с. 108].

У разі, якщо соціально-педагогічна реабілітація здійснюється групою фахівців, об'єднані однією метою, члени мультидисциплінарної команди можуть на регулярних зустрічах обговорювати план втручання, робити моніторинг досягнень та, у разі потреби, вносити пропозиції до програми реабілітації. Очолювати таку команду може соціальний працівник, який здійснює соціальний супровід клієнта в умовах певного закладу.

Взаємодія з клієнтом у напрямку реалізації програми соціально-педагогічної реабілітації розпочинається після підписання контракту або угоди з організацією, яка буде надавати реабілітаційні послуги. Підписання угоди символізує підтвердження про згоду обох сторін на співпрацю. Від імені установи угоду може підписувати соціальний працівник, який здійснює супровід клієнта. Угода містить зобов'язання і права обох сторін взаємодії, відповідальність за невиконання чи неналежне виконання обов'язків, тривалість угоди у часі, методи оцінювання результату, передбачає можливість внесення змін обома сторонами [173, с. 139]. Угода може враховувати форс-мажорні обставини, які стануть на заваді реалізації домовленостей.

Основною складовою процесу соціально-педагогічної реабілітації є *реалізація* програми, переведення програми в площину практичних дій із використанням різноманітних форм і методів роботи. На даному етапі доречним є використання *практично-перетворювальних методів*, які Н. Сейко розподіляє на соціально-економічні, організаційно-розпорядчі та психолого-педагогічні групи.

Практично-перетворювальні методи соціально-педагогічної діяльності спрямовані на трансформацію соціальної реальності (соціального середовища, соціальних інститутів та інституцій, соціальних комунікацій, соціальної психології клієнта) з метою отримання більш оптимального результату за допомогою застосування доцільних методик [147, с. 91]. Беручи за основу класифікацію на групи практично-перетворювального методу, визначимо, що група соціально-економічних методів має за мету надання матеріальної або ресурсної допомоги постраждалим від насильства в сім'ї жінкам у вигляді безкоштовного тимчасового притулку, послуг різного спрямування та харчування.

Група організаційно-розпорядчих методів спрямована на координацію взаємодії соціального працівника, який здійснює соціальний супровід клієнта із командою залучених фахівців. Основними методами, які застосовуються в межах названої діяльності, є:

- метод нормування (нормативи будь-якої діяльності використовуються як орієнтири, зразки фахової діяльності [147, с. 93]) виявляється у нормативах часу соціально-педагогічної консультації, типів та видів соціально-педагогічних досліджень для певного клієнта;

- інструктаж у вигляді комплексу соціально-педагогічних консультацій та системи методичних вказівок для здійснення фахової діяльності з певною групою клієнтів [147, с. 93].

Застосування групи психолого-педагогічних методів «впливає на клієнта через механізм соціально-психологічної, педагогічної регуляції його поведінки, самопочуття тощо» [147, с. 93]. В процесі соціально педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, мають застосовуватися методи, спрямовані на усвідомлення проблеми, яка спричинила особистісні зміни, формування особистісного ресурсу щодо подолання ситуації, що склалася, закріплення отриманих вмій та навичок, підтримка процесу формування нових ціннісних орієнтацій. Застосування комплексу взаємодоповнюючих та взаємопов'язаних методів сприятиме процесу формування життєвої компетентності постраждалої від насильства в сім'ї жінки. До цієї групи методів належать:

- індивідуальна соціально-педагогічна терапія – різновид методів соціально-педагогічної діяльності, який означає застосування цілеспрямованих заходів щодо надання допомоги клієнту у врегулюванні його взаємин із соціальним середовищем. Цей вид терапії виконує такі функції: соціально-медичну (якщо є необхідність залучення фахової допомоги з боку медичних служб); адвокативно-роз'яснювальну (якщо виникає необхідність розтлумачення проблеми клієнта певним особам, у тому числі й посадовим, з точки зору законодавства і права); соціально-розвивальну (включення особистості у групову діяльність,

соціалізація вільного часу особистості, організація процесу вільного соціального розвитку) [147, с. 94];

- групова соціально-педагогічна терапія – комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямований на корекцію чи профілактику певних соціальних проблем із залученням групи [147, с. 94].

Розповсюдженим видом групової роботи є тренінг: «вид групової роботи, яка ґрунтується на використанні активних методів формування нових навичок, самопізнання і саморозвитку» [173, с. 229]. Мета й завдання тренінгу визначають застосування різних методів соціально-педагогічної діяльності для її досягнення в просторі певного часу та обраної теми. На думку Л. Петровської, основним завданням і ефектом тренінгу є розвиток і мотивація учасників у напрямку вирішення власних проблем та виявлення ними власної активності в цьому напрямку [125, с. 55].

Дослідниці Т. Семигіна та О. Савчук виокремлюють такі ознаки тренінгу:

- реалістичність (використовуваний під час тренінгових занять матеріал має бути правдивим, а приклади і умови завдань – взятими з реального життя);

- персоніфікація (необхідно, щоб приклади були взяті із життя конкретних людей, завдяки чому учасники зможуть глибше та повніше зрозуміти проблему);

- зворотній зв'язок (протягом тренінгу його учасники повинні мати змогу висловлювати свої думки, почуття з приводу почутого і побаченого);

- корекція розуміння учасниками матеріалу (використовуючи зворотній зв'язок, тренер має змогу вносити зміни у матеріал, над яким працюють учасники занять);

- відсутність соціального тиску (на тренінгових заняттях не повинні бути присутніми значущі для учасників особи, оскільки це може створити труднощі у саморозкритті учасників);

- конфіденційність (інформація, яка розкривається в процесі роботи не підлягає розголошенню);

- рівні умови для всіх учасників тренінгу [173, с. 299].

Результативність заняття залежить від рівня професійності тренера з підготовки, розробки та проведення тренінгу.

Останньою фазою організаційно-діяльнісного етапу соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї є *оцінювання ефективності* реалізованого плану дій. На даному етапі варто використовувати діагностичні методики, які пропонувалися клієнтові на початку його входження в програму, це надасть можливість оцінити зрушення, які відбулися на особистісному рівні, ефективність дій, передбачених програмою, визначити проблеми, які не вдалося вирішити.

Етап оцінки ситуації є останнім етапом соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї. На даному етапі відбувається процес узагальнення результатів попередніх етапів: переглядаються результати вхідної діагностики клієнта, вивчаються висновки кожного фахівця мультидисциплінарної команди, задіяного в процесі реалізації плану дій, аналізуються результати вихідної діагностики. Всебічний аналіз надає можливість мультидисциплінарній команді та соціальному працівнику, який її очолює, робити об'єктивні висновки щодо досягнення чи недосягнення мети соціально-педагогічної реабілітації, оцінити рівень впливу кожного фахівця окремо та команди взагалі.

Ключові слова: готовність, етапи соціально-педагогічної реабілітації, програма соціально-педагогічної реабілітації, соціально-педагогічна діагностика, мультидисциплінарна команда, практично-перетворювальні методи, тренінг.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.
2. Надайте змістовну характеристику діагностичному етапу соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.
3. Розкрийте зміст організаційно-діяльнісного етапу соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї. В чому полягають особливості цього етапу?

4. Визначте роль та місце мультидисциплінарної команди в процесі соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

5. Охарактеризуйте етап оцінки ситуації соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

6. Вкажіть основні ознаки тренінгу як виду групової роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї.

7. Обґрунтуйте необхідність застосування практично-перетворювальних методів соціально-педагогічної діяльності в процесі соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

Проблемне завдання.

1. Оберіть інструментарій для проведення діагностичного етапу програми соціально-педагогічної реабілітації жінки, постраждалої від насильства в сім'ї. Яке місце посідає оцінка потреб жінки, постраждалої від насильства в сім'ї? З якою метою вона може проводитись? Обґрунтуйте свій вибір.

2. Підготуйте презентацію у форматі Microsoft PowerPoint на тему «Практично-перетворювальні методи соціально-педагогічної діяльності в роботі з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї» (не більше 7 слайдів).

2.5. Форми і методи роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї в процесі соціально-педагогічної реабілітації

В процесі здійснення соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, може застосовуватись комплекс індивідуальних та групових форм і методів соціально-педагогічної діяльності: консультування, ведення випадку; тренінг, групи взаємодопомоги, соціальна терапія тощо.

Консультування як метод надання інформаційно-просвітницьких послуг широко використовується з метою створення умов для свідомого прийняття жінкою, постраждалою від насильства в сім'ї, рішення про подолання/запобігання

ситуації насильства в сім'ї. Переважно консультування здійснюється у формі відповіді на запит постраждалої від насильства в сім'ї жінки з використанням таких форм як інтерв'ю, бесіда та обговорення. Для встановлення першого контакту, перша консультація та подальше консультування постраждалих від насильства в сім'ї жінок, відбуваються наодинці з соціальним працівником, за умови відсутності особи, яка вчинила насильство в сім'ї щодо жінки, та інших осіб, які могли б негативно впливати на стан жінки під час консультування. Логіка проведення першої консультації вибудовується на основі запитань, які містяться в опитувальнику О. Кочемировської та А. Ходоренка, розробленому для соціальних працівників.

Технологічно процес консультування жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, яка вперше звернулася по допомогу, вибудовується у декілька етапів. На першому етапі соціальний працівник встановлює контакт з жінкою засобами проведення інтерв'ю. Питання, які ставляться на першому етапі, переважно стосуються біографічних даних жінки, її соціального статусу (ім'я, місце проживання, вік, освіта, працевлаштованість, наявність сім'ї, наявність дітей). На другому – визначається проблема, яка спонукала жінку звернутися по допомогу. Часто, емоційний стан жінки заважає їй розпочати розмову першою, і тоді на допомогу приходить соціальний працівник, який ставить допоміжні питання: «Розкажіть, про що Ви хотіли зі мною поговорити?», «Я Вас уважно слухаю...», «Що викликало Ваше занепокоєння та стурбованість?»). На цьому етапі важливо уважно вислуховувати жінку, бо іноді, соціальний працівник стає першою людиною, яка дізнається про те, що відбувається з жінкою в родині, і вона потребує того, щоб хтось її вислухав і зрозумів. Підсумовуючи вислухану розповідь, соціальний працівник, стисло викладає сутність проблеми, з якою звернулася жінка, розпочинаючи фразою: «Якщо я Вас вірно зрозуміла, то...». На цьому етапі в процесі бесіди можливе уточнення соціальним працівником деяких моментів, які здалися незрозумілими чи випущеними жінкою в процесі розповіді. На третьому етапі засобами обговорення відбувається спільний пошук варіантів вирішення проблеми, спричиненої ситуацією

насильства над жінкою. Залежно від стану загострення ситуації, жінці пропонується: тимчасовий притулок, можливість звернутися по допомогу до правоохоронних органів, отримати юридичну консультацію щодо захисту власних прав, психологічну допомогу тощо. Четвертий етап можна назвати переломним етапом, бо жінка має самостійно прийняти рішення про подальше вирішення проблемної ситуації. Іноді цей етап є останнім в процесі консультування, бо жінка може сказати: «Мені треба все зважити й подумати...». Як правило, соціальний працівник не перешкоджає такому перебігу подій, бо це рішення клієнта. На якийсь час жінка зникає, а потім, після чергового випадку насильства в сім'ї повертається, знову потребуючи підтримки. Основна проблема роботи з постраждалими від насильства в сім'ї жінками на цьому етапі – острах прийняття ними рішення щодо подальшого перебігу подій. Іноді процес консультування затягується на декілька місяців.

У разі, коли постраждала від насильства в сім'ї жінка обирає найбільш прийнятний для неї із запропонованих шляхів вирішення проблеми, спільно із соціальним працівником обговорюється процес реалізації обраного шляху за умови дотримання зобов'язань, взятих на себе обома сторонами. Останнім є етап оцінки результатів спільної діяльності жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, та соціального працівника.

Практика роботи свідчить, що більшість жінок, які звертаються по допомогу, роками живуть в ситуації насильства в сім'ї і не виявляють готовності глибоко аналізувати ситуацію, в якій опинилися, активно працювати над подоланням наслідків хронічного стресу, переглядати власні погляди на своє життя та місце й роль у ньому, оскільки травматичні симптоми вже стали їх особистісними характеристиками, а насильство в сім'ї частиною життя. У разі, якщо жінка погоджується на отримання подальших консультацій, наступна зустріч присвячується розгляду видів та форм насильства в сім'ї, циклах його розвитку, наслідках застосування насильства в сім'ї на фізіологічному та психологічному рівнях як для постраждалої, так і для особи, яка вчиняє насильство в сім'ї. З огляду на отриману інформацію, соціальний працівник спільно з жінкою обговорюють алгоритм дій щодо попередження наступних актів насильства. Під час

складання алгоритму з'ясовуються такі питання: чи є безпечне місце, де жінка (іноді разом із дітьми) може сховатися у випадку повторення ситуації насильства в сім'ї (сусіди, родичі, друзі, центр соціально-психологічної допомоги, лікарня); якщо насильство в сім'ї має повторювальний характер, які речі потрібно у таких випадках приготувати і де зберігати (документи, гроші, речі першої необхідності); які організації мають надавати екстрену допомогу у випадках насильства в сім'ї (номери телефонів чергової частини відділу внутрішніх справ, швидкої допомоги тощо). Важливим є обговорення з постраждалою жінкою основних ознак поведінки чоловіка (чи партнера), які свідчать про наближення ситуації насильства, та особисті реакції, які відбуваються в жінки, коли вона відчуває його наближення. Таке обговорення допомагає побудувати на майбутнє алгоритм дій щодо уникнення жінкою ситуації насильства в сім'ї шляхом переведення ситуації наближення насильства в інше русло чи шляхом порятунку.

Разом із тим, практика застосування консультації центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді як виду соціально-педагогічної діяльності показує, що більшість клієнтів (у тому числі й жінок, які страждають від насильства в сім'ї) налаштовані на вирішення проблеми «тут і зараз», не розраховуючи на тривале (багатоетапне) спілкування з консультантом. Отже, консультація частіше обмежується трьома етапами: встановлення контакту – дослідження проблеми – пошук варіантів вирішення проблемної ситуації й триває не більше години. Консультант виступає в ролі не лише «уважного, розуміючого та співчуваючого співрозмовника», а в процесі розмови надає допомогу клієнтові у вирішенні проблемних питань.

Телефонне консультування застосовується як дистанційна форма консультування жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

Перевагами телефонного консультування є анонімність; можливість отримати консультативну допомогу у будь-який час; прихованість психотерапевтичного характеру телефонної допомоги, що в більшості жінок підвищує відчуття безпеки та самооцінку; можливість перервати контакт у будь-який момент є привабливою для осіб, яким важлива психологічна безпека; ефект

обмеженої комунікації досягається завдяки тому, що спілкування відбувається за єдиними акустичним каналом, підсилюючи вербалізацію пережитої ситуації, емоційного стану, планів, намірів, сприяє ефективному реагуванню, ослаблює почуття тривоги; «ефект довіри» досягається завдяки відчуттю близькості голосів співрозмовників. За свідченням фахівців, які проводять телефонні консультації для постраждалих від насильства в сім'ї жінок, перший контакт з жінкою, як правило, відбувається по телефону, в процесі телефонного спілкування жінка запрошується на стаціонарну консультацію.

Ведення випадку жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, застосовується в процесі соціально-педагогічної реабілітації як метод соціальної роботи, який дозволяє оцінити ступінь проблеми, надати необхідну індивідуальну підтримку та дієву допомогу.

На етапі *визначення проблеми* відбувається безпосереднє звернення постраждалої від насильства в сім'ї жінки до фахівця із соціальної роботи. В процесі спілкування збирається первинна інформація про жінку: ім'я, вік, стать, сімейне становище, наявність дітей, члени родини, місце проживання; освіта, працевлаштованість, рівень зайнятості; стан здоров'я тощо. Перехід до основної теми розмови фахівець починає зі слів: «Розкажіть, будь ласка, чим Ви схвильовані...». Під час розповіді, фахівець уважно слухає, не перебиває, робить нотатки та спостерігає за поведінкою жінки. Коли розповідь закінчується, фахівець коротко резюмує почуте та, використовуючи різноманітні запитання, намагається з'ясувати, що саме турбує жінку в ситуації насильства в сім'ї; яким чином ситуація насильства в сім'ї жінки впливає на її життя взагалі; наскільки сама жінка усвідомлює насильство в сім'ї як проблему; передумови виникнення ситуації насильства в сім'ї щодо жінки; кого ще, крім жінки, стосується ця ситуація; які додаткові ресурси необхідно залучити і яких зусиль докласти самій жінці для виходу із ситуації насильства або його мінімального впливу; чого очікує сама жінка від спілкування із фахівцем і до яких дій вона готова. Отримання відповідей на ці питання дозволяє спільними зусиллями сформулювати основну проблему та перейти до наступного етапу.

Етап визначення, обговорення й планування подальших кроків виявляється найважчим, оскільки відбувається обговорення можливостей (реальних і наявних ресурсів) обох сторін, залучення яких дозволить вирішити проблему, із якою жінка, постраждала від насильства в сім'ї, звернулася по допомогу. Як правило, на цьому етапі планується залучення фахівців інших галузей (юристи, правоохоронці, психологи, медичні працівники, працівники центру зайнятості), чия допомога є необхідною й дієвою. Відповідно до узгоджених обома сторонами кроків складається план-графік реалізації запланованих заходів, який узгоджується підписами обох сторін. Обидві сторони обмінюються контактними телефонами, що сприяє процесу обміну інформацією.

Реалізація запланованих заходів відбувається відповідно до узгодженого сторонами плану-графіку. На цьому етапі жінка, постраждала від насильства в сім'ї, відвідує зустрічі й консультації, заплановані для неї фахівцем із соціальної роботи у державних закладах і недержавних організаціях. Домовляючись про зустрічі в певних організаціях, фахівець надає постраждалій від насильства в сім'ї жінці вичерпну інформацію про: місце знаходження організації/адресу, транспорт, яким до нього можна дістатися, номер кабінету, посаду, прізвище, ім'я та по-батькові фахівця, що має надати консультацію/допомогу. В свою чергу, фахівець із соціальної роботи, на цьому етапі виконує посередницьку функцію, представляючи інтереси жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, в організаціях і установах. За домовленістю, після кожної запланованої зустрічі, яку відвідує постраждала жінка, вона повідомляє фахівця із соціальної роботи про результат.

Етап *моніторингу* здійснюється завдяки постійній підтримці зв'язку між жінкою та фахівцем із соціальної роботи. Така взаємна поінформованість обох сторін надає можливість не втративши часу, скорегувати дії кожного учасника процесу ведення випадку на будь-якому етапі.

Загальна оцінка результату відбувається спільно жінкою, постраждалою від насильства в сім'ї та фахівцем із соціальної роботи. Проводиться аналіз відповідності проблеми, з якою жінка звернулася по допомогу, результатам, які отримали в процесі роботи над випадком, ще раз проговорюються вжиті заходи та

ресурси, які були залучені для досягнення мети. На цьому етапі фахівець акцентує увагу на тому, які ресурси жінка задіяла для вирішення поставленої мети, щоб підкреслити її здатність до вирішення проблем самостійно. У разі, якщо жінка, постраждала від насильства в сім'ї, залишається задоволеною результатом спільної роботи, процес ведення випадку припиняється.

В узагальненому вигляді схему ведення випадку жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, можна представити у вигляді схеми (рис. 2.2.)

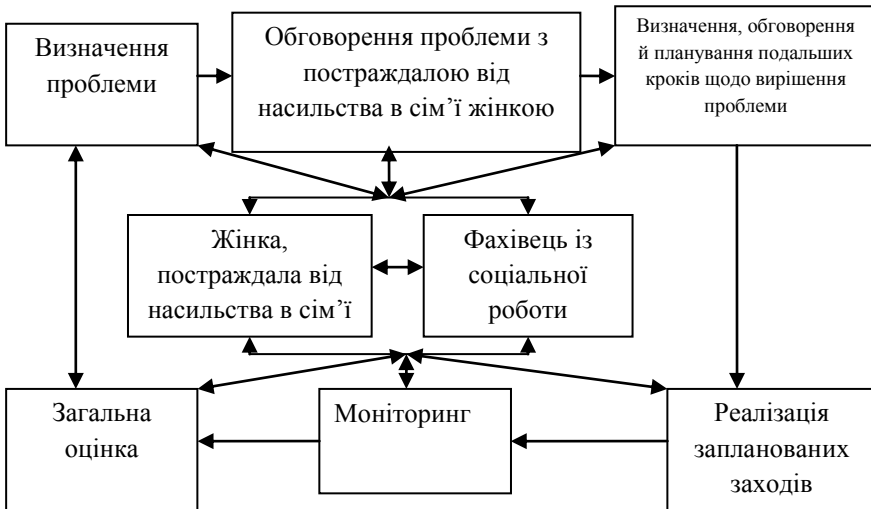


Рис. 2.2. Процес ведення випадку жінки, постраждалої від насильства в сім'ї

Найважчими, проте найкоротшими в часі, виявляються випадки, коли по допомогу до фахівця із соціальної роботи звертаються близькі родичі жінок, постраждалих від насильства в сім'ї (батьки, сестри), оскільки самі жінки відмовляються особисто звертатись по допомогу і вносити будь-які зміни у власне життя та життя своїх родин. Такі звернення, на першому етапі, коли відбувається з'ясування основної проблеми, переважно переадресовуються до органів внутрішніх справ за місцем проживання.

Серед групових методів роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї, може використовуватись соціальна терапія, групи взаємопідтримки та тренінг.

Соціальна терапія використовується з метою перетворення внутрішнього світу жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, шляхом переосмислення (переоцінки) життєвих цінностей.

Практика роботи засвідчує важкість використання цього методу, оскільки він має міждисциплінарний характер і потребує від соціального працівника вміння використовувати в комплексі знання із соціальної педагогіки, соціальної роботи, психології, психотерапії та застосовувати практичні навички управління групою не ідентифікуючись із нею. До роботи в групі може залучатися практичний психолог та розробляти тематику, проводити заняття психотерапевтичного напрямку. Обов'язками соціального працівника стає наступна діяльність: організація та модерація роботи групи із соціальної терапії, складання графіку і плану роботи, розробка окремих занять, матеріально-технічне забезпечення роботи групи.

В процесі індивідуального спілкування з жінками, соціальний працівник з'ясовує найбільш зручний для них час та періодичність проведення занять, враховує, що жінки можуть мати неповнолітніх дітей різного віку. В узагальненому вигляді, програма соціальної терапії жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, може мати наступний вигляд.

Мета – надання допомоги жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї, спрямованої на усунення негативних наслідків застосованого насильства в сім'ї, відновлення порушених або втрачених соціальних зв'язків, набуття впевненості у власних силах, позитивні зміни в свідомості та поведінці.

Завдання: створити сприятливі умови для спілкування в групі; визначити групові правила і регламент роботи; надати учасникам можливість вербально висловлювати власні почуття; проаналізувати ставлення постраждалих від насильства в сім'ї жінок до членів родини; надати інформацію про органи і служби, здатні допомогти в ситуації вчинення насильства в сім'ї; розвивати навички асертивної поведінки.

Методи роботи: інтерактивні заняття, казкотерапія, ігрова та епістолярна терапія, обговорення проблеми.

Інтерактивні заняття використовувались соціальним працівником у вигляді інформаційно-просвітницьких тренінгів з метою надання учасникам групи інформації про насильство в сім'ї, розгляду ключових понять («сім'я», «члени сім'ї», «насильство в сім'ї», «жертва насильства в сім'ї», «види і прояви насильства в сім'ї») та важливих аспектів цієї теми (міфи і факти про насильство в сім'ї, насильство в сім'ї як порушення прав людини, реалізація права на захист від насильства в сім'ї, вплив насильства в сім'ї на подальше життя людини тощо).

В процесі опрацювання окремих тем блоку інформаційно-просвітницьких тренінгів соціальним працівником може використовуватись *просвітницько-профілактична настільна карткова гра «Стоп насильству!»*. Мета використання – закріпити в жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, уявлення про феномен насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Ведучим у грі виступає соціальний працівник, оскільки він має певний рівень теоретичної підготовки із запобігання насильству в сім'ї. Технологічно процес гри проходить за наступною схемою. Перед її початком ведучий розповідає учасникам групи правила гри, акцентуючи увагу на меті та наголошуючи на тому, що кожна учасниця отримає певну кількість карток, зі змістом яких вона має уважно ознайомитися не надаючи коментарів. Для прикладу обирається будь-яка картка з кола А, зачитується її зміст (картка-запитання № 5: «Причиною насильства в сім'ї завжди є вживання кимось у родині алкоголю або наркотиків»), учасниці обговорюють цю тезу та обирають відповідь, яка відповідає їхнім переконанням. Коло обирається, залежно від теми заняття. Наприклад, під час розгляду міфів і фактів про насильство в сім'ї, обирається відповідний набір карток з кола А. Учасниці групи сідають по колу та отримують від ведучого по 2-3 картки із запитаннями. Картки із відповідями соціальний працівник на цьому етапі не застосовує. Початок гри відбувається з учасниці, в якій на руках картка під номером один. Вона вголос читає запитання, надруковане на картці, і після цього кладе картку на середину стола. Іноді хвилювання та страх «сказати щось не так», заважає жінкам розпочати відповідь на питання, зазначене на картці, і тоді на допомогу приходить соціальний працівник та інші члени групи. В процесі гри ведучий

не висловлює власної думки та не надає правильних відповідей, він лише спонукає учасниць до діалогу, ставить додаткові питання. Прийняття остаточного рішення залишається за «власницею» картки. Коли варіанти відповідей учасниць вичерпано, – ведучий відшукує серед набору карток-відповідей правильну відповідь на поставлене питання. Кожна картка із варіантом відповіді має позначку, яка зазначає, до якої за номером картки слід переходити далі. Учасниця, у якої була картка із відповідним номером зачитує наступне запитання. Картки, які вже «зіграли» складаються на столі по колу. Гра продовжується, доки не «зіграють» всі 12 карток.

Казкотерапія як психотерапевтичний напрям використовується з метою розпочати розмову про складну для обговорення ситуацію насильства в сім'ї, яку довелось пережити всім учасницям групи, та навчитись аналізувати власне життя, поведінку й стосунки з найближчим оточенням, використовуючи казкового персонажу, який опинився в типовій ситуації. Для може обиратись персонаж Попелюшки з однойменної казки Шарля Перро. В процесі роботи над персонажем використовується кінострічка «Золушка» (1947 р.), завдання перегляду в режимі стоп-кадру – дослідити життєвий шлях Попелюшки, коло осіб, які є членами її родини та складають найближче оточення, поведінку кожного персонажу, їхнє ставлення до головної героїні та їхні взаємини, дослідити родину Принца, його стосунки з батьком та ставлення до головної героїні, створити перелік порушених прав Попелюшки та обговорити можливості їх захисту в умовах сьогодення, обговорити риси характеру, яких не вистачає головній героїні. Перелік завдань до перегляду попередньо роздається кожній учасниці групи, для того, щоб вони активно включались в обговорення кожного завдання в ході перегляду фільму.

В процесі обговорення головної героїні стрічки, учасниці групи намагаються зрозуміти та вербально передати, емоції та почуття, які відчувала Попелюшка, коли її ображали, згадують й обговорюють ситуації, коли їм доводилось відчувати подібне. На цьому етапі учасницям групи можна запропонувати написати листи до своїх образників, у яких детально описати свої почуття й переживання з приводу застосованого насильства з боку близьких

людей. Наступна зустріч з учасницями групи може бути присвячена обговоренню листів тих, жінок, які виявили до цього бажання. Наприкінці обговорення акцент ставиться на тих відчуттях, які переживали жінки після читання листів та обговорення. Процес обговорення листів може закінчувати вправа на розвиток асертивності «Мені подобається в тобі...»», коли кожна жінка на окремих папірцях писала по два-три позитивних вислови на адресу кожної з учасниць групи, папірці збираються соціальним працівником, і роздаються кожному адресату. Таким чином, епістолярна терапія стає частиною казкотерапії, підсилюючи її психотерапевтичний ефект.

Діяльність груп взаємодопомоги впроваджується з метою створення середовища взаємопідтримки для постраждалих від насильства в сім'ї жінок. Основне завдання діяльності групи – перехід від пасивної і бездіяльної позиції жінки, постраждалої від насильства в сім'ї, до власної активності та відповідальності у вирішенні власних проблем. Пам'ятаючи про те, що групи взаємодопомоги не можуть замінити собою надання інших видів соціальної допомоги (індивідуальне консультування, ведення випадку, адвокатування), її учасниці мають продовжувати працювати із психологом та соціальним працівником під час індивідуальних зустрічей.

Аналіз методичних матеріалів із організації діяльності груп взаємодопомоги визначає декілька шляхів створення такої групи: ініціатива самих жінок, постраждалих від насильства в сім'ї; ініціатива соціального працівника. З огляду на те, що здебільшого жінки, постраждалі від насильства в сім'ї, не схильні виявляти активності до подолання життєвих негараздів, ініціативу по створенню групи взаємодопомоги може виявити соціальний працівник. Роль соціального працівника полягає в активізації процесу організації та підтримки діяльності групи протягом усього періоду, оскільки для таких груп, у разі відсутності лідера або лідерів, характерне згасання активності та поступовий розпад. Крім того, соціальний працівник часто уособлює в собі приклад активного жіночого начала, здатного до перетворень.

Технологічно процес створення групи та налагодження її діяльності може відбуватися у декілька етапів. На першому –

обговорення можливості створення такої групи з кожною жінкою, постраждалою від насильства в сім'ї.

На другому – проведення першого загального організаційного збору учасниць, на якому обговорюється мета роботи групи взаємодопомоги, очікування учасниць від роботи групи, визначаються правила роботи групи, графік роботи та тематики зустрічей. Основними правилами роботи визначаються: рівні права всіх учасниць групи та спільне визначення стилю діяльності групи; питання, які обговорюються в групі, не виходять за її межі та не повідомляються стороннім особам; кожна учасниця групи намагається допомогти насамперед собі, тому всі висловлювання починаються від першої особи, думки не узагальнюються; кожна учасниця групи несе відповідальність за себе, групу та за розвиток подій у групі; під час дискусії має бути почута думка кожної учасниці, тому важливо говорити по черзі, не перебивати; критика допускається, проте критикується висловлювання, вчинок, а не особа.

Практика роботи засвідчує, що очікування учасниць мають здебільшого узагальнений вигляд: навчитися захищати власні права та уникати ситуації насильства в сім'ї; знайти роботу, здобути економічну незалежність; отримати підтримку, здобути навички спілкування, налагодити стосунки з близькими; навчитись вирішувати проблеми самостійно, без сторонньої допомоги. Провідними формами соціально-педагогічної діяльності у групі взаємодопомоги можуть стати заняття інформаційно-просвітницького та терапевтичного характеру, які допоможуть постраждалим від насильства в сім'ї жінкам здобути очікувані знання, розширити уявлення про власні можливості, отримати досвід спілкування з представниками різних галузей соціальної сфери та третього сектору, спостерігати можливості жінок щодо самореалізації та самовдосконалення (на прикладі залучених жінок-фахівців різних галузей).

Заняття інформаційно-просвітницького характеру можуть проводитись за напрямками:

- працевлаштування та перенавчання (послуги центрів зайнятості, можливості пошуку роботи та отримання робітничої спеціальності, початок підприємницької діяльності в умовах

центру зайнятості, працевлаштування за кордоном: ризики та переваги);

- попередження насильства в сім'ї та теми, пов'язані із дискримінацією за ознакою статі та правовими можливостями захисту від неї, насильством в сім'ї по відношенню до жінок та дітей, його проявами і наслідками; діяльністю органів та служб у сфері попередження насильства в сім'ї; правовою відповідальністю осіб, які вчиняють насильство в сім'ї.

- репродуктивне здоров'я жінок (профілактика жіночих захворювань, планування вагітності, відповідальне материнство і батьківство, стилі сімейного виховання). Форма роботи за цим напрямом – лекція з елементами електронної презентації, демонстрацією відеоматеріалів, інтерактивні вправи, дискусія.

- соціальний захист жінок (виплати допомоги на дитину, відпустка по догляду за дитиною, додаткова відпустка самотнім працюючим матерям, звільнення матерів, які виховують неповнолітніх дітей). Форма роботи з учасницями групи – бесіда, обговорення в групі.

- діяльність неурядових громадських організацій, які опікуються захистом прав жінок, розглядаються засобами презентації діяльності кожної із запрошених організацій.

Заняття терапевтичного характеру можуть проводитись в групі соціальним працівником та практичним психологом. На різних етапах розвитку групи застосовуються такі методики як «криголам» і «найбільші сподівання та найбільші побоювання» – на етапі об'єднання групи; «незакінчені речення», «психодрама» – з метою аналізу стосунків у власній родині; вправи на психотерапевтичну роботу із почуттями («Обери мене? Обери себе...»), «Я – герой, ти – герой», «Гнівливий лист»). Для роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї, в умовах групи можуть бути адаптовані наступні методики: проективна асоціативна методика «Дзеркало заднього виду», яка дозволяє «продивитись» в ретроспективі увесь життєвий шлях кожної із жінок групи та оцінити його з позиції сьогодення; методика «Подвійна проекція» з метою виявлення проекцій поведінки в ситуації фрустрації.

Запропоновані форми й методи роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї, не є вичерпними й залежать

від ситуації, в якій опинилась конкретна жінка та від рівня підготовки фахівців, які надають допомогу постраждалим жінкам.

Ключові слова: консультування, телефонне консультування, ведення випадку, соціальна терапія, група взаємопідтримки.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте консультування як метод надання інформаційно-просвітницьких послуг жінкам, постраждалим від насильства в сім'ї.

2. Доведіть переваги телефонного консультування як дистанційної форми консультування жінок, постраждалих від насильства в сім'ї.

3. Надайте змістовну характеристику веденню випадку як методу соціально-педагогічної роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї.

4. В чому полягає мета соціальної терапії як методу групової соціально-педагогічної роботи з жінками, постраждалими від насильства в сім'ї. Розкрийте зміст основних етапів організації такої роботи в групі.

5. Розкрийте мету та зміст основних етапів функціонування групи взаємопідтримки. Які ризики необхідно враховувати в ході організації роботи групи?

Проблемне завдання.

1. Підготуйте письмове повідомлення на тему «Правила телефонного консультування жінок, постраждалих від насильства в сім'ї».

2. Ознайомтесь із казкою Шарля Перро «Попелюшка» та перегляньте кінострічку «Золушка» (1947 року). Дайте розгорнуті письмові відповіді на такі питання: які види насильства застосовувались щодо Попелюшки; хто застосовував; які дії вказували на те, що це саме насильницьке ставлення; хто підтримував дівчину; як розвиватимуться стосунки Попелюшки та Принца; яку роль відіграє Король в житті дівчини?

3. Складіть соціально-психологічні портрети Попелюшки та Мачухи.

РОЗДІЛ 3

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЩОДО ДІТЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

3.1. Насильство щодо дитини та жорстоке поводження з дітьми: визначення понять

Проблема насильства над дітьми залишається актуальною для України, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь-які прояви насильства по відношенню до дитини, зокрема фізичне покарання, заборонені. Держава визнає, що насильство над дітьми трапляється в різних сферах життя – вдома, під час контактів із представниками правоохоронних органів, у закладах опіки, в навчальних закладах.

Жорстоке поводження з дітьми, їх експлуатація відомі здавна. Заглиблюючись в історію, можна знайти достатню кількість подібних прикладів. Багато культур використовували вбивство дітей як прийнятний метод планування сім'ї й позбавлення від слабких, недоношених або хворих дітей. Дітей могли вбивати також з ритуальною метою. Аж до кінця XIX сторіччя існувала думка, що немовлята й діти нечутливі («нечутлива рухомість»), а значить, нездатні емоційно переживати жорстоке ставлення й пам'ятати про нього.

Водночас, світова література XIX-XX ст. переповнена історіями про страждання «маленьких обідранців», які, втікаючи від жорстокості в сім'ї, потрапляли до ще більш жорсткого простору вулиці. Апофеозом відчаю звучить голос 11-річного хлопчика, що став згодом батьком найбільшого європейського філософа Серена Кьєркегора, який непогідним, дощовим осіннім днем, коли йому припало голодному, напіводягнутому, замученому непосильною роботою, з раннього ранку випасати вівець в суворій долині Шотландії, вибіг на пагорб та, в пориві самотнього відчаю, прокляв Бога. Все життя батько філософа до самої смерті мучився цим вчинком, вважаючи, що прирік на вічну загибель не лише себе, а й нащадків.

Поступові процеси гуманізації зробили суспільство чутливим до випадків насильства, розглядаючи як жорстокість те, що раніше вважалось лише розумною строгістю. Але, не дивлячись на значні суспільні й правові зміни, насильство

стосовно дітей – основна причина дитячого травматизму й дитячої смертності в багатьох країнах світу та одна з найважливіших світових проблем. Діти піддаються насильству як в сім'ї, так і за її межами.

У сім'ї об'єктами жорстокого насильства може бути будь-який її член мати/батько, вітчим/мачуха, дід/бабуся, брати/сестри.

Жорстокість може виявлятися й з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім'ї, але пов'язані з ними певними стосунками. Це багатоманіття ускладнює роботу із сім'ями, але його необхідно враховувати в соціальній роботі.

Жорстоке поводження з дітьми виявляється на рівнях:

- «батьки – діти» (родинні зв'язки),
- «дорослі – діти» (професійне, особисте спілкування),
- «діти – діти» (міжособистісні стосунки).
- «діти – чужі, незнайомі»

Жорстоке ставлення до дітей поглиблюється в ситуаціях алкоголізму або наркоманії батьків, у неповних та кризових сім'ях. Тому профілактика алкоголізму та наркоманії є також важливою складовою соціально-педагогічної роботи з попередження жорстокого поводження з дітьми.

Жорстоке поводження з точки зору порушення прав дитини можна розглядати як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність стосовно дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- насильство;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- таке ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- обман дитини.

Жорстоке поводження може бути у вигляді насильства – «будь-яких умисних дій фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю» (ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»).

Але жорстоке поводження – поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому потреби й інтереси дітей, бути вираженим у грубій формі. Насильство завжди здійснюється з наміром отримати певний ефект, а жорстоке поводження може мати в основі цілком позитивні наміри. Мають місце випадки, коли людина, що здійснює жорстоке поводження, не усвідомлює негативних наслідків такого поводження.

Жорстокість стосовно дітей породжує у них почуття вини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів та значною мірою деформує процес соціалізації. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, відчуття безцільності життя, прагнення неусвідомленої помсти або ж, навпаки, дитина починає шукати психологічного захисту, опіки, безпеки в інших людей. Перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя.

Жорстоке поводження з дітьми може бути: брутальним, ігноруючим, контролюючим (гіперопіка), авторитарним, насильницьким. Отже, маємо різноманітні прояви жорстокого ставлення до дитини, яке має різні причини.

Дитинство – це період відсутності дорослої відповідальності, узаконена залежність від турботи та економічної підтримки суспільства. Дитина є недієздатною в повному обсязі, але має всі людські права. Діти мають право на захист від жорстокого поводження, насильства різних видів і форм.

Формування відношення до насильства над дітьми як до суспільної проблеми можна розділити на декілька етапів .

Перший етап, що тривав до 40-х років ХХ ст., в цей період насильство в сім'ї не виокремлювалось як окрема проблема. Проте, медичні характеристики наслідків насильства для дітей були вперше описані в 1860 р. французьким лікарем Абросом Тардє. За цим довгим етапом наступив період перших наукових досліджень (до 60-х років ХХ ст.), коли лікарі різних спеціальностей (педіатри, психіатри) почали розрізнено описувати в дітей низку окремих симптомів: зламані кістки, кровотечі, синяки. У 1962 р. вперше описаний «синдром побитої дитини», який заклав основу для діагностики й визначення причин насильства щодо дітей. З середини 70-х рр. більшість дослідників дійшли висновку, що лише медичного підходу недостатньо для діагностики цієї проблеми, а необхідне залучення фахівців дотичних галузей науки та практики – психології, педагогіки, соціальної роботи. Провідною ідеєю цього періоду став комплексний підхід, який передбачає скоординовану взаємодію між різними соціальними і правовими інститутами, покликаними захистити дітей від жорстокого поводження. В цей період в більшості країн Західної Європи та в Америці прийняли низку законодавчих актів щодо захисту прав дітей.

Суспільне сприйняття проблеми насильства в сім'ї щодо дітей, як і відносно жінок, міфологізовано, тобто спотворено наявними стереотипами, що, як правило, значно спрощують проблему, роблять її менш масштабною. Окрім цього, небезпека стереотипних уявлень полягає ще у тому, що вони перерозподіляють ступінь відповідальності не на користь постраждалих дітей, а звинувачують останніх у провокативній поведінці або навіть в згоді на зловживання.

Найбільш розповсюдженими в суспільній свідомості є такі міфи.

Діти частіше піддаються насильству в соціально неблагополучних сім'ях.

Насильство в сім'ї не обмежується певними соціальними групами або верствами населення. Воно може мати місце в сім'ях із високим рівнем освіти й доходів. Соціально неблагополучні сім'ї прозоріші, проблеми дитини з такої сім'ї помітні тим, хто їх оточує. Сім'ї з високим доходом більш закриті й поряд з дитиною, яка страждає від насильства в «соціально

благополучній» сім'ї немає нікого, хто б міг за неї вступитися. Зовнішнє благополуччя сім'ї не є гарантією безпеки дитини.

Фізичні покарання корисні для дитини.

Фізичні покарання залишають в дітях почуття страху, приниження й бажання помститися. Покарання примушує дитину приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, але не усувати її. Батьки, які фізично карають дітей, служать для них прикладами агресивності.

Діти можуть провокувати дорослих на жорстоке ставлення.

Діти можуть примушувати дорослих виявляти невдоволеність, роздратування й, навіть, сильний гнів. Але лише дорослі відповідальні за те, які засоби – насильницькі або ненасильницькі – вони обирають для вираження свого гніву. Прихильність дорослих насильницьким засобам закріплює, згідно з теорією соціального научіння, незрілі форми саморегуляції й деструктивні форми поведінки у дітей.

Випадки сексуального насильства стосовно дітей – рідкість.

Випадків сексуального зловживання дітьми в середньому в три рази більше, ніж випадків биття. Близько 25% жінок в нашій країні піддавалися сексуальному насильству в дитинстві. Кожна четверта дитина хоча б один раз стає жертвою сексуального насильства або активного домагання з боку дорослих. Незалежно від статі, а також віку – педофіли не обходять дітей 3-5 років. Виявилось, що у 85% таких випадків злочинцями були люди, яких діти добре знали, до яких мали довіру й прихильність – найчастіше родичі чи близькі знайомі батьків. Більша половина випадків звалтування відбувається вдома або у жертви, або в насильника, а не десь у глухому парку чи на пустирищі. Серед насильників є представники всіх верств суспільства (від членів урядів та парламентів до тихомірних клерків чи вчителів).

Сексуальне насильство над дітьми найчастіше здійснюється незнайомцями.

У 75-80 % випадків насильники знайомі дітям, з них 45% – це родичі, батьки й особи, які їх замінюють. В середньому вважається, що 9 з 10 постраждалих дітей знайомі з насильниками або пов'язані з ними родинними стосунками .

Сексуальному нападу з боку дорослих в основному піддаються підлітки.

Сексуальне насильство може статися, коли дитина перебуває в дитячому віці, діти дошкільного віку також вважаються підвищеною групою ризику. Найчастіше піддаються насильству діти від 8 до 11 років.

Діти можуть виступати спокусниками в сексуальних взаєминах з дорослими.

Діти, як і всі живі істоти, можуть переживати сексуальні почуття, проте у них відсутні знання й досвід для того, щоб ініціювати сексуальну активність поза групою однолітків. Дорослі, володіючи знаннями й досвідом, мають усвідомлювати, що сексуальні дії з дитиною завдають їй фізичної та моральної шкоди й, по суті, є її експлуатацією.

Прихильність до міфів фахівців, покликаних допомагати дітям або дорослим, що опинилися в ситуації насильства, значно знижує ефективність такої допомоги, а інколи завдає додаткової моральної шкоди постраждалим.

Ключові слова: жорстоке поводження з дітьми, насильство щодо дитини, міфи про насильство щодо дітей.

Питання для самоконтролю

1. Як розглядається жорстоке поводження з дітьми з точки зору порушення прав дитини?
2. Яким чином жорстоке поводження з дітьми пов'язане із насильством в сім'ї щодо дитини? Наведіть аргументи.
3. Розкрийте зміст основних етапів формування відношення до насильства над дітьми в світовій практиці.
4. Назвіть найбільш поширені в суспільній свідомості міфи й факти про насильство щодо дітей. Чим викликана їхня поява?

Проблемне завдання.

1. Ознайомтесь із текстом Конвенції ООН «Про права дитини». Занотуйте статті Конвенції, які вказують на неприпустимість насильницьких дій щодо дитини.

2. Підготуйте есе (1-1,5 сторінки друкованого тексту) на тему «Чи є насильство щодо дитини вихованням?»

3.2. Види насильства в сім'ї щодо дитини

Насильство над дітьми можна розглядати в рамках чотирьох категорій, а саме: нехтування основними потребами дитини, психологічне, фізичне та сексуальне насильство.

Нехтування основними потребами дитини – хронічна нездатність батьків, або осіб, які їх замінюють, задовольнити основні потреби дитини у їжі, одязі, житлових умовах, медичному огляді, освіті, захисті та догляді. Відповідне відношення є результатом безвідповідальності дорослих. Воно варіюється від випадків, коли дорослі залишають тривалий час дитину на самоті без догляду до ігнорування стану здоров'я дитини, її безпеки та фізичного розвитку.

Нехтування основними потребами дитини – небажання або нездатність батьків або осіб, які їх замінюють, задовольнити основні потреби дитини, внаслідок чого порушується її емоційний стан, з'являється загроза здоров'ю й розвитку.

Під нехтуванням інтересами й потребами дитини розуміється:

- відсутність адекватного реагування на потреби зростання та харчування дитини, одягу, гігієнічного догляду, житла, освіти, медичної допомоги, включаючи відмову від лікування;
- залишення дитини без нагляду, що призводить до нещасних випадків, отруєнь та інших, небезпечних для життя й здоров'я наслідків;
- позбавлення дитини належної уваги й турботи, внаслідок чого підвищується ризик стати жертвою нещасного випадку, бути залученою до вживання алкоголю або наркотиків, а також скоєння злочинів.

Недостатня турбота про дитину може бути навмисною або ненавмисною. У другому випадку це може бути наслідком недосвідченості, хвороби, бідності батьків, а також наслідком стихійних лих і соціальних потрясінь.

Особливості зовнішнього вигляду дитини, що дозволяють запідозрити недостатню турботу про її потреб й інтереси: санітарно-гігієнічна занедбаність, низька маса тіла, затримка зростання, загальне відставання у фізичному розвитку, затримка мовленнєвого й моторного розвитку, стомлений вигляд, сонливість, опухлі віка, зневоднення організму (в немовлят), педикульоз, неохайний або не по сезону одяг, хронічні інфекції, багатократна госпіталізація, багатократні пошкодження від випадкових травм або отруень.

Особливості психічного стану й поведінки дитини, які дозволяють запідозрити недбалість щодо її базових потреб та інтересів: відчуває постійний голод або спрагу, краде їжу, інтенсивно привертає до себе увагу інших людей, легко вступає в контакт зі сторонніми, не за віком самостійна, має труднощі в навчанні, низьку успішність, проявляє агресивність, пасивність, пригніченість, регресивну поведінку, труднощі спілкування, займається мастурбацією, демонструє делінквентну поведінку.

Традиційно вважається, що нехтування основними потребами дитини найчастіше трапляється в сім'ях, які мають низький рівень достатку або проблеми з алкоголем. Проте бідність і нехтування потребами дитини не мають між собою прямого зв'язку, адже в багатьох малозабезпечених сім'ях діти, навіть недоотримуючи якісного одягу та їжі, відчувають теплоту й безпеку.

Причинами ігнорування батьками або особами, які їх замінюють, базових потреб дитини можуть бути такі:

- дорослі в дитинстві не отримали досвіду повноцінної емоційної близькості з власними батьками;
- мають нерозвинені батьківські почуття й низький батьківський потенціал (наприклад, самі виховувалися в сирітських установах);
- ігнорують загальноприйняті норми моралі, вважаючи дитину своєю власністю;
- зловживають алкоголем або наркотиками;
- мають психічні захворювання;
- є членами деструктивних сект.

В Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» зазначається: «**психологічне насильство в сім'ї** – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю». Отже, психологічне (емоційне) насильство, яке вчинюється щодо дитини можна охарактеризувати як періодичний, тривалий або постійний вплив батьків або осіб, їх, що замінюють, на дитину, що приводить до зниження самооцінки, втрати віри в себе, викликає формування патологічних рис характеру й порушення соціалізації.

Психологічне насильство, незважаючи на багатівіковий досвід існування, тільки в 60-ті роки ХХ сторіччя було визначено як окремий вид насильства. На думку дослідників, саме емоційне насильство лежить в основі будь-яких інших форм насильства, супроводжує їх і характеризується, насамперед, порушенням прихильності батьків до дитини й емоційним відкиданням. Діти, що зазнають емоційного насильства, вірять, що вони дійсно погані, порочні, дурні, нікчемні й неспроможні.

Формами психологічного насильства вважають:

Нехтування – вербальні й невербальні дії, які демонструють неприйняття дитини, принижують його гідність: вороже ставлення до дитини, применшення його цінності, приниження, у тому числі публічне; висміювання дитини за прояв природних емоцій (любви, горя чи, суми й т.п.); перетворення дитини в «цапа відбувайла», постійна критика на його адресу, часті покарання й т.п.

Тероризування – погроза вбити дитину, заподіяти їй фізичної шкоди, помістити в небезпечне або страшне місце (приміщення дитини в непередбачені або хаотичні обставини; залишення його в небезпечній ситуації; нереалістичні очікування від дитини, постановка перед ним надскладних завдань із погрозою покарання за невиконання; погроза здійснення насильства над самою дитиною; погроза здійснення насильства над тем, кого дитина любить (включаючи домашніх тварин).

Ізоляція – послідовні дії, спрямовані на позбавлення дитини можливості зустрічатися й спілкуватися з однолітками або

дорослими як удома, так і за його межами (необґрунтоване обмеження вільного пересування дитину; необґрунтоване обмеження або заборона соціальних контактів дитини з однолітками й дорослими в його середовищі).

Експлуатація/розбещення – дії відносно дитини, які сприяють розвитку в неї дезадаптивної поведінки (саморуїнуючої, асоціальної, кримінальної, девіантної й т.п.). Як експлуатація сприймається спонукання дитини до асоціальної поведінки, заняття проституцією, порнографія, злочинної діяльності, уживання наркотиків, жорстокості стосовно інших; формування поведінки, яка не відповідає рівню розвитку дитини (інфантизм, змушене прийняття на себе ролі батька); здійснення перешкод для природного розвитку дитини, розлучення його із близькими, позбавлення права мати свої погляди, почуття, бажання тощо.

Ігнорування – відсутність емоційного відгуку на потреби дитини й позбавлення її емоційної стимуляції (небажання або нездатність дорослого до взаємодії з дитиною; взаємодія з дитиною тільки у випадку крайньої необхідності; відсутність проявів прихильності до дитини, любові й турботи).

Таким чином, один з основних проявів психологічного насильства – емоційна депривація дитини, позбавлення її можливості відчутти прихильність, захищеність, теплоту, спілкування з боку батьків.

На жаль, значна кількість батьків замислюється під час відповіді на запитання: чим наповнене ваше повсякденне спілкування з дитиною, які теми ви обговорюєте? У багатьох родинах справжнє спілкування з дитиною підмінюється тільки доглядом за нею: вчасно нагодувати, перевірити уроки, одягти й т.п. Пояснити таку тенденцію тільки соціально-економічними труднощами й великою зайнятістю батьків не представляється можливим, оскільки від дефіциту спілкування страждають і діти із забезпечених родин.

Дослідники визначають наступні *особливості поведінки дитини, які дозволяють запідозрити вчинення психологічного насильства щодо неї*: занепокоєння, тривожність, порушення апетиту, порушення сну, схильність до самоти, пригніченість, агресивність, надмірна поступливість, слухняність, що

підлещується, догідлива поведінка, втечі з будинку, погрози й спроби суїциду, проблеми в спілкуванні, погані оцінки, низька самооцінка.

В Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» **фізичне насильство** визначається як «умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності».

До зазначеного виду насильства відноситься травмування дитини, причому не тільки коли явно видні відповідні ознаки (синці, поранення, переломи), але й такі ознаки, які неможливо виявити відразу, оскільки вони проявляються пізніше. Серйозне погіршення здоров'я або смерть у результаті жорстокого поводження найчастіше є наслідком травми голови або травми внутрішніх органів. Травми голови як результат насильства – найбільш розповсюджена причина смерті в дітей молодшого віку, оскільки діти в перші два роки життя найбільш уразливі. «Струс» є переважаючою формою жорстокого поводження, якого зазнають маленькі діти. Вік більшості таких дітей менше 9 місяців. Найчастіше такий засіб «поводження» з дітьми обирають чоловіки.

Згідно з оцінками експертів близько однієї третини дітей, яких сильно струшували, умирає, а більшість з тих, що вижили, страждають на розумову відсталість, церебральний параліч і сліпоту.

Синдром «побитої дитини» одна з ознак насильства над дітьми. Цей термін звичайно застосовується до дітей, які мають дуже сильні повторні травми шкіри, кісток або нервової системи.

Отже, фізичне насильство можна розпізнати по *особливостям зовнішнього вигляду, характеру травм, особливостям психічного стану й поведінки дітей.*

Зовнішній вигляд характеризується наступними ознаками:

- множинні ушкодження, що мають специфічний характер (відбитки пальців, ременя, опіки) і різний ступінь давнини (свіжі, що й гояться);

- затримка фізичного розвитку, відставання в росту, вазі, для грудних дітей характерне зневоднювання;
- ознаки поганого догляду (гігієнічна занедбаність, неохайний зовнішній вигляд, висипи).

Основні типи травм:

- на тілі – синці, подряпини, опіки від сигарет або від припікання іншими предметами, сліди від ляпасів, ляпанців, ударів рукою, ногою, ременем; шрами, сліди від зв'язування, від здавлювання, від укусів;
- на голові – ділянки облісіння, крововилив в очне яблуко, вибиті або розхитані зуби, розриви в роті й на губах;
- зміна фізичного стану внаслідок примусу дитини до вживання алкоголю, наркотиків, отруйних речовин або медичних препаратів.

Особливості психічного стану і поведінка дитини, які дозволяють запідозрити фізичне насильство.

До прямих психологічних наслідків фізичного насильства відносно дітей відносять появу характерних емоційних реакцій – тривоги, страхів, занепокоєння. У багатьох дітей, яких піддавали фізичним покаранням, виявляються розлад сну, апетиту, різні тики, енурези, енкопрези та інша неврозоподібна симптоматика.

Вік 0-6 місяців: малорухливість, байдужість до навколишнього світу, слабка реакція на зовнішні стимул-реакції або її відсутність, рідка посмішка у віці від 3 до 6 місяців.

Вік 6 місяців-1,5 роки: страх перед батьками, острах перед фізичним контактом із дорослими, безпричинна настороженість, плаксивість, замкнутість, переляк або пригніченість, коли дорослі намагаються узяти дитину на руки.

Вік 1,5-3 роки: страх перед дорослими, рідкі прояви радості, плаксивість, реакція переляку на плач інших дітей, крайнощі в поведінці – від надмірної агресивності до байдужості.

Вік 3 роки – 6 років: наявність страхів, пасивна реакція на біль, запобіглива поведінка, надмірна поступливість, негативізм, агресивність, брехливість, крадіжки, жорстокість по відношенню до тварин, схильність до підпалів.

Молодший шкільний вік: прагнення приховати причину пошкоджень і травм, утомлений вигляд, сонливість, самотність, відсутність друзів, небажання йти додому після школи.

Підлітковий вік: втечі з будинку, суїцидальні спроби, кримінальна або антигромадська поведінка, вживання алкоголю, наркотиків.

В українському законодавстві **сексуальне насильство**, вчинене в умовах сім'ї, розглядається як «протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї».

До сексуального насильства щодо дитини можна віднести всі види сексу між дорослими й дітьми, а також примус дітей займатися сексом між собою. Сексуальне насильство й сексуальна експлуатація є одним з найбільш важких порушень прав дитини. Численні наукові дослідження встановили, що фізичне й сексуальне насильство та пов'язані з ними емоційні травми не проходять безслідно для розвитку дитини, мають довгостроковий і тяжкий вплив на її психіку. Зокрема, уявлення маленької людини про своє оточення отримує стале негативне забарвлення, вона відчуває хронічну недовіру до близьких, іноді страждає від постійного відчуття страху. Пережитий досвід часто сприяє зниженню самооцінки та впевненості в собі, що безумовно впливає на подальші успіхи людини в усіх сферах життя. Психологи стверджують про наявність зворотного зв'язку: хлопчик-жертва, ставши дорослим, часто буває схильним до сексуального насильства над дітьми.

Сексуальне насильство – залучення дитини за її згодою або без такої згоди, в усвідомлювані або неусвідомлювані нею через функціональну незрілість, сексуальні дії з дорослими з метою здобуття останніми сексуального задоволення або вигоди.

До сексуального насильства або розбещення відносять, не лише власне статевий акт, а й широкий спектр інших сексуальних дій прямого чи непрямого характеру.

До сексуальних дій без прямого фізичного контакту відносять екстібіціонізм, вуайеризм, розмови або телефонні дзвінки сексуального характеру, демонстрацію еротичної продукції, експлуатацію дитини з порнографічною метою.

Під сексуальними діями з прямим фізичним контактом розуміють оральну, анальну, генітальну стимуляцію, примус до торкання статевих органів дорослої людини, статевий акт, згвалтування.

Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина:

- не володіє свободою волі, перебуваючи в залежності від дорослого, такого, що спирається на авторитет або силу;
- не може повністю розуміти, через свою функціональну незрілість, на що підштовхує її дорослий, і тому її «згода» на сексуальні стосунки носить умовний характер;
- не може передбачати всі негативні наслідки сексуальних дій, а також шкоду, яка буде причинена її фізичному, психічному й соціальному здоров'ю.

У зв'язку із цим, тільки дорослий несе повну юридичну й моральну відповідальність за будь-які сексуальні дії з дитиною, навіть якщо йому здається, що дитина «провокує» або «згодна» на сексуальні стосунки. В разі інцесту дитина однозначно розцінюється постраждалою, незалежно від реальних обставин, навіть якщо вона навмисно демонструвала «спокусливу поведінку».

Особливості зовнішнього вигляду дитини, які дозволяють запідозрити сексуальне насильство: пошкодження генітальної, анальної або оральної області, садна, потертості, повторні або хронічні інфекції сечостатевих шляхів, наявність захворювань, що передаються статевим шляхом, свербіння в інтимних місцях тіла, біль під час сечовипускання або дефекації, болі в животі, кровотечі, недотримання особистої гігієни, психосоматичні розлади.

Особливості психічного стану та поведінки дітей дошкільного віку, що дозволяють запідозрити сексуальне насильство: нічні кошмари, страхи; регресивна поведінка; нервово-психічні розлади; відкрита мастурбація; неадекватні віку малюнки людей; на яких чітко вимальовані інтимні місця тіла; невластиві раніше сексуальні ігри із самим собою; однолітками або іграшками; імітація статевого акту з ляльками або іграшками; невластиві віку знання про сексуальну поведінку.

Діти молодшого шкільного віку: зниження успішності; замкнутість; прагнення до самоти; боязливе реагування на обійми й поцілунки; погіршення стосунків з однолітками; невласлива для віку сексуально забарвлена поведінка; прагнення повністю закрити тіло одягом, навіть якщо в цьому немає необхідності.

Діти старшого шкільного віку, підлітки: депресія; розлади сприйняття; втечі з будинку або інституційних установ; погрози або спроби самогубства; сексуалізована поведінка; вживання наркотиків або алкоголю; проституція або нерозбірливі статеві зв'язки.

Отже, що сексуалізована поведінка є однією з найхарактерніших зовнішніх змін, які дозволяють передбачити факт сексуального насильства щодо дитини. Не маючи можливості, через низку обставин, безпосередньо сказати про те, що вони стали об'єктом сексуальних зловживань, діти через невідповідну до віку неадекватну поведінку заявляють про свої проблеми. Фахівців, які працюють з дітьми мають насторожити наступні прояви поведінки дитини:

- невідповідні до віку сексуальні знання;
- виражена фліртуюча або сексуалізована поведінка дитини з однолітками й дорослими людьми;
- вияв підвищеної цікавості до сексуальних стосунків дорослих;
- часта стимуляція себе як наодинці, так і в прилюдних місцях;
- наявність у дитячій грі дій та коментарів сексуального характеру;
- вживання специфічних слів, ненормативної лексики, непристойних або цинічних виразів;
- використання непристойних слів сексуального характеру для образи інших людей;
- примусове залучення до сексуальних ігор дітей молодшого або більш старшого віку;
- настирливе прагнення ввести в гру елементи роздягання, дотику до інтимних місць один одного, наявність в іграх сексуальних дій;
- часті дотики сексуального характеру до інших людей;

- сексуалізовані поцілунки на адресу однолітків та дорослих;
- продовження сексуалізованої поведінки, не дивлячись на заборону з боку дорослих;
- уникнення та острах певних людей (наприклад, людей протилежної статі, чоловіків або жінок, бородатих чоловіків та ін.);
- прояв або демонстрація дуже сильних емоційних реакцій під час взаємин із певною людиною (страх, печаль, агресія, лють).

Особливості поведінки батьків або опікунів, які дозволяють запідозрити сексуальне насильство щодо дитини:

- демонстрація щодо дитини перебільшено дбайливого й опікуючого ставлення;
- часті бажання залишитися з дитиною наодинці; нарочите бажання супроводжувати дитину під час гігієнічних процедур, купання, переодягання;
- бажання тілесного контакту з дитиною й порушення її фізичних кордонів (саджання на коліна, цілування в губи, сексуальні погладжування, прагнення спати на одному ліжку та ін.);
- прояв ревнощів до дитини, обмеження її контактів з іншими дітьми й дорослими;
- звинувачення дитини в сексуальній провокації; наявність в дорослого проблем з алкоголем або наркотиками.

Сексуальне насильство, особливо інцест, відносять до однієї з найважчих психологічних травм, наслідки якої надзвичайно важкі для подолання.

Досвід сексуального насильства, отриманий в дитинстві, завдає руйнівного впливу на процес особистого розвитку дитини, призводить до серйозних емоційних та поведінкових проблем, порушує вибудовування міжособистісних й партнерських стосунків.

Структура сім'ї та модель спілкування в ній значною мірою впливають на ймовірність застосування насильства щодо дітей. Виявляється, що найбільш схильними до застосування насильства щодо дітей є сім'ї з наступною структурою.

1. Сім'я, у якій дітей виховують самотні батьки. У неповній сім'ї більше передумов для переживання стресу. Фактором, який ускладнює ситуацію є нестабільність сім'ї, яка виявляється у частій зміні партнерів, що негативно відбивається на формуванні сімейної системи. По-перше, відносини між партнером матері чи батька складаються по-різному і часто залишаються невизначеними; по-друге, такі відносини відрізняються непостійністю нового члена сім'ї, коротким терміном його перебування в родині.

2. Сім'ї з вітчимою, на думку дослідників, збільшують ризик сексуального насильства щодо дівчини.

3. Сім'ї, у яких переважають конфліктні (насильницькі) відносини. Батьки, які застосовують насильство під час конфліктів між собою, схильні використовувати його й до дітей. Жінки, які потерпають від насильства з боку чоловіка будуть виявляти насильство по відношенню до дітей. Між членами таких сімей встановлюється недостатній емоційний зв'язок і комунікація, спостерігається низький рівень сімейної єдності.

4. Сім'ї, з проблемами подружжя (відсутність чи нестача емоційної підтримки). Характер емоційної підтримки з боку партнера впливає на психологічне благополуччя матері і, як наслідок, на її стосунки з дітьми.

5. Сім'ї, у яких насильницька поведінка виявляється традиційною. Батьки, які відчували насильство в дитинстві, схильні до нього у спілкуванні з власними дітьми. З раннього віку батьки-жертви засвоїли паттерн агресивної поведінки щодо інших людей та членів родини. Насильство для них перший і звичний засіб розв'язання соціального конфлікту. Батьків, які страждали від насильства в дитинстві, відрізняє низька самооцінка, соціальна ізоляваність, переживання хронічних щоденних стресів, труднощі у формуванні близьких відносин, особливо з дітьми. Травматичний досвід дитинства знижує їх батьківську компетентність.

6. Сім'ї з емоційною і фізичною ізоляцією. Ізоляція виявляється у відсутності соціальних контактів, формальної та неформальної підтримки. За результатами досліджень, матері, які застосовують насильство, не мають нікого, хто міг би їх підтримати у складній ситуації. Часто вони не мали тісного

контакту зі своєю матір'ю, що деформувало їхнє уявлення про материнську роль. Крім того, пасивність батьків у вихованні дітей має негативний вплив на формування материнських якостей жінки.

Отже, комплекс причин насильства у відношенні дітей можна розглядати в контексті їх біологічних, психологічних і соціальних детермінант.

Як біологічний фактор можна виокремити фізичну слабкість і вік дитини. Зрозуміло, що із цим зв'язані й вікові психологічні особливості дитини (психологічний фактор), і його порівняно низький сімейний статус і залежність від батьків (соціально-психологічний фактор).

До соціальних факторів насильства в родині над дітьми можна віднести важке матеріальне становище родини, алкоголізм, наркоманію, психічні розлади в членів родини, матеріальну залежність від батьків. Таким чином, безправність дітей у родині, їх низький соціальний статус, невиправдані батьківські очікування щодо дітей, неефективні методи виховання, невміння й небажання батьків будувати конструктивні відносини з дітьми – причини, які приводять до насильства над дітьми в родині.

Особливості поведінки батьків або опікунів, які дозволяють запідозрити жорстокість по відношенню до дитини:

- суперечливі, плутані пояснення причин травм у дитини;
- пізні звернення по медичну допомогу або ініціатива звернення по медичну допомогу виходить від іншої особи;
- звинувачення в травмах самої дитини;
- неадекватність реакції батьків на важкість пошкодження, прагнення до її зменшення або перебільшення;
- відсутність стурбованості за долю дитини;
- неувага, відсутність ласки та емоційної підтримки в стосунках з дитиною;
- розповіді про те, як їх карали в дитинстві;
- ознаки алкоголізму, психічних розладів або прояв патологічних рис (агресивність, збудливість, неадекватність).

Особливості поведінки батьків або опікунів, що дозволяє запідозрити психологічне насильство по відношенню до дитини:

- постійне надкритичне відношення до дитини;
- небажання підтримати дитину або утішити її в тих випадках, коли вона цього потребує;
- ототожнення дитини з кимось із родичів, з якими в батьків склалися конфліктні стосунки;
- перекладання на дитину відповідальності за власні невдачі;
- дотримання стереотипних поглядів щодо користі непедагогічних заходів виховання дітей.

Ключові слова: нехтування основними потребами дитини, психологічне насильство щодо дитини, ігнорування, тероризування, ізоляція, експлуатація, розбещення, фізичне насильство щодо дитини, сексуальне насильство щодо дитини.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення нехтуванню основними потребами дитини та назвіть його прояви.
2. Назвіть прояви психологічного насильства в сім'ї щодо дитини. До яких наслідків призводить такий вид насильства? Які особливості поведінки дитини дозволяють запідозрити застосування щодо неї психологічного тиску?
3. Дайте визначення фізичному насильству в сім'ї щодо дитини. За якими особливостями зовнішнього вигляду можна розпізнати фізичне насильство в сім'ї щодо дитини?
4. Які вікові особливості психічного стану та поведінки дитини дозволяють запідозрити фізичне насильство щодо неї?
5. Як виявляється застосоване щодо дитини в сім'ї сексуальне насильство?
6. Дайте визначення поняттю «сексуалізована поведінка». У яких діях дитини вона виявляється?
7. Сім'ї з якою моделлю спілкування є найбільш схильними до застосування насильства щодо дитини?

8. Які особливості поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, вказують на ймовірність застосування насильства щодо дитини?

Проблемне завдання. Ознайомтесь з наведеними нижче уривками з літературних творів. Дайте письмові відповіді на такі питання: вік головного героя/головної героїні; які види насильства застосовувались щодо кожного з літературних персонажів, в чому саме виявлялись насильницькі дії кожного виду; хто виступав суб'єктом вчинення насильства; хто здійснював підтримку постраждалої дитини?

...Перелез через плетень, к дому бежит, а перед глазами сковородка, а на ней его, Мишку, жарят... горячо сидеть, а кругом сметана кипит и пенится пузырями. По спине мурашки, скорее бы до деда добежать, расспросить...

Как на грех, в калитке свинья застряла. Голова с той стороны, а сама с этой, ногами в землю упирается, хвостом крутит и пронзительно визжит. Мишка – выручатъ: попробовал калитку открыть – свинья хрипеть начинает. Сел на нее верхом, свинья поднатужилась, вывернула калитку, ухнула и – по двору к гумну вскачь. Мишка пятками в бока ее толкает, мчится так, что ветром волосы назад закидывает. У гумна соскочил – глядь, а дед на крыльце стоит и пальцем манит:

– Подойди ко мне, голубь мой!

Не догадался Мишка, зачем дед кличет, а тут опять про адскую сковородку вспомнил и – рысью к деду:

– Дедуня, дедуня, а на небе черти бывают?

– Я тебе зараз всыплю чертей!.. Попплюю в кой-какие места да хворостинной высушу!.. Ах ты лихоманец вредный, ты на что ж это свињью объезжаешь?..

Сцапал дед Мишку за вихор, зовет из горницы мать:

– Поди на своего умника полюбуйся!

Выскочила мать:

– За что ты его?

– Как же за что? Гляжу, а он по двору на свиње скачет, аж ветер пыльцу схватывает!..

– Это он на супоросой свинье катался? – ахнула мать.

Не успел Мишка рта раскрыть в свое оправдание, как дед снял ремешок, левой рукой портки держит, чтобы не упали, а правой Мишкину голову промеж колен просовывает. Выпорол и при этом очень строго говорит:

– Не езд на свинье!.. Не езд!..

Мишка вздумал было крик поднять, а дед и говорит:

– Значит, ты не жалеешь батянюку? Он с дороги уморился, прилег уснуть, а ты крик подымаешь?

Пришлось замолчать. Попробовал брыкнуть деда ногой – не достал. Подхватила мать Мишку – в хату толкнула:

– Сиди тут... Я до тебя доберусь – не по-дедовски шкуру спущу!..

Дед в кухне на лавке сидит, изредка на Мишкину спину поглядывает.

Повернулся Мишка к деду, размазал кулаком последнюю слезу, сказал, упираясь в дверь задом:

– Ну, дедунюшка... попомни!

– Ты что ж это, поганец, деду грозишь?

Мишка видит, как дед снова расстегивает ремень, и заблаговременно чуточку приоткрывает дверь.

– Значит, ты мне грозишь? – переспрашивает дед.

Мишка вовсе исчезает за дверью. Выглядывая в щелку, пытливо караулит каждое движение деда, потом заявляет:

– погоди, погоди, дедунюшка!.. Вот выпадут у тебя зубы, а я жевать тебе не буду!.. Хоть не проси тогда!..

(М. Шолохов «Нахаленок»)

... Беда в том, что с Гарри вечно происходило что-то странное, и было бесполезно объяснять, что он тут не при чем.

Однажды, например, тетя Петунья, возмущившись, что Гарри всегда приходит из парикмахерской таким, будто и не стригся вовсе, обкорнала его кухонными ножницами настолько коротко, что он стал почти совсем лысым, если не считать челки, оставленной, «чтобы прикрыть этот отвратительный шрам». Дудли чуть не описался от смеха при виде Гарри, а тот провел

бессонную ночь, воображая, как на следующий день пойдет в школу, где его и так все дразнили за мешковатую одежду и заклеенные очки. Однако, на следующее утро обнаружилось, что волосы стали точно такими же, как раньше, до парикмахерских экспериментов тети Петунии. За это его на неделю упрятали в буфет, хотя он и пытался объяснить, что не может объяснить, как волосы смогли отрасти так быстро.

В другой раз тетя Петуния хотела обрядить его в омерзительный старый свитер, ранее, естественно, принадлежавший Дудли (коричневый с рыжими грибами-дождевиками). Чем больше усилий она прилагала, чтобы натянуть воротник Гарри на голову, тем меньше, казалось, становился свитер, пока не сделалось понятно, что он не налезет даже на куклу, не то что на Гарри. Тетя Петуния решила, что свитер, видимо, сел при стирке и Гарри, к великому его облегчению, не был наказан.

А вот оказавшись на крыше школьной столовой и будучи не в силах объяснить произошедшее, Гарри попал в очень затруднительное положение. Дудли со своей бандой, как обычно, гонялся за ним, и вдруг – для Гарри это оказалось не меньшим сюрпризом, чем для всех остальных – Гарри уже сидел на трубе. Семейство Дурслей получило очень недовольное письмо от классной руководительницы, уведомлявшее, что мальчик проявляет в высшей степени нездоровое стремление к исследованию крыш школьного здания. А мальчик всего лишь (как он пытался донести до дяди Вернона через запертую дверь буфета) хотел запрыгнуть за мусорные баки, выставленные возле столовой. Гарри предполагал, что ветер, должно быть, был слишком сильный и подхватил его в воздухе...

(Д.К. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень»)

... Джон не питал особой привязанности к матери и сестрам, меня же он просто ненавидел. Он запугивал меня и тиранил; и это не два-три раза в неделю и даже не раз или два в день, а беспрестанно. Каждым нервом я боялась его и трепетала каждой жилкой, едва он приближался ко мне. Бывали минуты, когда я совершенно терялась от ужаса, ибо у меня не было защиты ни от

его угроз, ни от его побоев; слуги не захотели бы рассердить молодого барина, став на мою сторону, а миссис Рид была в этих случаях слепа и глуха: она никогда не замечала, что он бьет и обижает меня, хотя он делал это не раз и в ее присутствии, а впрочем, чаще за ее спиной.

Привыкнув повиноваться Джону, я немедленно подошла к креслу, на котором он сидел; минуты три он развлекался тем, что показывал мне язык, стараясь высунуть его как можно больше. Я знала, что вот сейчас он ударит меня, и, с тоской ожидая этого, размышляла о том, какой он противный и безобразный. Может быть, Джон прочел эти мысли на моем лице, потому что вдруг, не говоря ни слова, размахнулся и пребольно ударил меня. Я покачнулась, но удержалась на ногах и отступила на шаг или два.

– Вот тебе за то, что ты надерзила маме, – сказал он, – и за то, что спряталась за шторы, и за то, что так на меня посмотрела сейчас, ты, крыса!

Я привыкла к грубому обращению Джона Рида, и мне в голову не приходило дать ему отпор; я думала лишь о том, как бы вынести второй удар, который неизбежно должен был последовать за первым.

– Что ты делала за шторой? – спросил он.

– Я читала.

– Покажи книжку.

Я взяла с окна книгу и принесла ему.

– Ты не смеешь брать наши книги; мама говорит, что ты живешь у нас из милости; ты нищенка, твой отец тебе ничего не оставил; тебе следовало бы милостыню просить, а не жить с нами, детьми джентльмена, есть то, что мы едим, и носить платья, за которые платит наша мама. Я покажу тебе, как рыться в книгах. Это мои книги! Я здесь хозяин! Или буду хозяином через несколько лет. Пойди, встань у дверей, подальше от окон и от зеркала.

Я послушалась, сначала не догадываясь о его намерениях; но когда я увидела, что он встал и замахнулся книгой, чтобы пустить ею в меня, я испуганно вскрикнула и невольно отскочила, однако недостаточно быстро: толстая книга задела меня на лету, я упала и, ударившись о косяк двери, расшибла

голову. Из раны потекла кровь, я почувствовала резкую боль, и тут страх внезапно покинул меня, дав место другим чувствам.

– Противный, злой мальчишка! – крикнула я. – Ты как убийца, как надсмотрщик над рабами, ты как римский император!

Я прочла «Историю Рима» Гольдсмита и составила себе собственное представление о Нероне, Калигуле и других тиранах. Втайне я уже давно занималась сравнениями, но никогда не предполагала, что выскажу их вслух.

– Что? Что? – кричал он. – Кого ты так называешь?.. Вы слышали, девочки? Я скажу маме! Но раньше...

Джон ринулся на меня; я почувствовала, как он схватил меня за плечо и за волосы. Однако перед ним было отчаянное существо. Я действительно видела перед собой тирана, убийцу. По моей шее одна за другой потекли капли крови, я испытывала резкую боль. Эти ощущения на время заглушили страх, и я встретила Джона с яростью. Я не вполне сознавала, что делают мои руки, но он крикнул:

– Крыса! Крыса! – и громко завопил. Помощь была близка. Элиза и Джорджиана побежали за миссис Рид, которая ушла наверх; она явилась, за ней следовали Бесси и камеристка Эббот. Нас разняли, и до меня донеслись слова:

– Ай-ай! Вот негодница, как она набросилась на мистера Джона!

– Этакая злоба у девочки!

И, наконец, приговор миссис Рид:

– Уведите ее в красную комнату и запирайте там.

Четыре руки подхватили меня и понесли наверх...

(Шарлотта Бронте «Джен Эйр»)

...Частиш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводитьься. Він не плаче, не проситься, не обіщає, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лас, гротиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оловом налиті, худі-худі, а борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

– Що? Вже знов? – питає він, глянувши на Федька. Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

– Правда то? – питає батько у Федька.

Федько мовчить.

– Кому ж я говорю? Правда те, що мати каже?

– Правда, – тихо одмовляє Федько.

– Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову. Батько здимає з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити. Федько здригується всім тілом і шарпа ногами.

– Лежи!! – кричить батько.

– А кляте ж яке! А кляте! – сплескує руками мати. – Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько виймає з кишені дві або три копійки й дає йому.

– То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо, справді, не брехав. Якби він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться.

– Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, вчить сина. Замість того, щоб повчить його за те, що покриває других, він хвалить...

– Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що хвалити...

– Так-так! Хвали його, хвали...

(В. Вінниченко «Федько-халамидник»)

...Ванька вздохнул, умокнул перо и продолжал писать: «А вчерась мне была выволочка. Хозяин выволок меня за волосья на двор и отчесал шпандырем за то, что я качал ихнего ребятёнка в люльке и по нечаянности заснул. А на неделе хозяйка велела мне почистить селёдку, а я начал с хвоста, а она взяла селёдку и ейной мордой начала меня в харю тыкать. Подмастерья надо мной насмеваются, посылают в кабак за водкой и велят красть у хозяев огурцы, а хозяин бьёт чем попадя. А еды нету никакой. Утром дают хлеба, в обед каши и к вечеру тоже хлеба, а чтоб чаю или щей, то хозяева сами трескают. А спать мне велят в снях, а когда ребятёнок ихний плачет, я вовсе не сплю, а качаю люльку. Милый дедушка, сделай божецкую милость, возьми меня отсюда домой, на деревню, нету никакой моей возможности... Кланяюсь тебе в ножки и буду вечно бога молить, увези меня отсюда, а то помру...».

(А. Чехов «Ванька»).

3.3. Роль соціального педагога в процесі опитування дитини, постраждалої від насильства або такої, що вчинила насильство

Питання захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом, розглядаються в Україні з моменту ратифікації Конвенції ООН про права дитини.

Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей-жертв та свідків злочинів, базуються на повазі до гідності дитини, відмові від дискримінації, забезпеченні найкращих інтересів дитини, захисті, гармонійному розвитку та праві на участь. З огляду на це правосуддя щодо дитини має здійснюватись таким чином, щоб повторно не травмувати психіку дитини, яка вже стала жертвою злочинних дій; забезпечити безпечну участь дитини в досудовому процесі; залучати до слідчих дій таких фахівців, які б не завдали дитині повторної шкоди. Отже, важливу роль в процесі опитування дитини відіграють окремі фахівці або команди фахівців, які долучаються до процесу опитування.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, у разі якщо дитина бере участь у слідчих (розшукових) діях, то разом з нею повинні перебувати законні представники, педагог або ж психолог і, у разі необхідності, лікар. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника. Слід зауважити, що педагоги та психологи які залучаються під час допиту малолітніх (неповнолітніх) або ж до участі у слідчих (розшукових) діях повинні мати досвід роботи з дітьми того ж віку. Наказом Міністерства освіти й науки України «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України» визначається, що соціальний педагог загальноосвітнього навчального закладу «сприяє захисту прав вихованців, учнів і студентів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних та судових органах» [5]. Разом із тим, практика щоденної роботи засвідчує недостатній рівень поінформованості соціальних педагогів про особливості проведення допиту дітей, які є учасниками слідчого процесу, та власну роль в процесі допиту дітей.

Згідно з посадовими обов'язками, соціальний педагог «вивчає психолого-медико-педагогічні особливості дітей та молоді; умови їх життя в мікросоціумі; виявляє інтереси, потреби, труднощі, проблеми, конфліктні ситуації та відхилення в поведінці дітей та молоді, надає їм своєчасну допомогу та підтримку; виступає посередником між особистістю та організацією, сім'єю, спеціалістами різних соціальних служб, відомств та адміністративних органів [2, с. 48 – 49].

Для кваліфікованого розв'язання проблем будь-якої складності соціальний педагог повинен володіти професійною компетентністю, яка, на думку Т. Веретенко, впливає на якість розв'язання професійних завдань. Крім того, соціальний педагог має мати певні особистісно-професійні характеристики, необхідні для сприяння соціалізації особистості, яка розвивається. Отже,

соціальний педагог повинен знати вікові, фізіологічні, психологічні, соціальні та професійні особливості особистості, що розвивається, їх прояви в навчанні, трудовій, соціальній, дозвіллевій діяльності. Йому необхідні вміння та навички в роботі з дітьми, підлітками, молоддю, а також з їхніми батьками. Фахівець має володіти певними особистісними якостями та ціннісними орієнтаціями. Це дасть йому змогу ефективно брати участь в організації та наданні кваліфікованої допомоги, а також у сприянні розв'язанню різних проблем [7, с. 76].

Надаючи допомогу дітям, постраждалим від насильства чи жорстокого поводження, беручи участь в опитуванні постраждалої від насильства дитини або представляючи її законні інтереси в державних інституціях, соціальний педагог має знати основні етапи психофізіологічного розвитку дитини від народження до досягнення вісімнадцятирічного віку, індикатори, які вказують на те що, дитина постраждала від насильства або була його свідком, наслідки застосованого щодо дитини насильства, пам'ятати про те, що таке насильство завдає дитині тяжких травм, які негативно впливають на подальше життя дитини, на її психічний та фізичний розвиток. Крім того, соціальний педагог має володіти знаннями щодо «особливостей діагностування об'єктів соціально-педагогічної діяльності, методології і методів соціально-педагогічної діагностики, принципів діагностичної діяльності» та вміти «добирати оптимальний діагностичний інструментарій» [2, с. 53].

З огляду на актуальність проблеми насильства щодо дитини та вимоги щодо осіб, які мають брати участь в опитуванні дитини, та враховуючи посадові обов'язки соціального педагога, соціальний педагог може виконувати декілька ролей, які не протирічають функціям соціально-педагогічної діяльності.

Перша роль, на нашу думку, – адвокативна, яка традиційно полягає у відстоюванні та/або представленні прав і інтересів дітей у державних та недержавних установах з метою забезпечення для них гарантованих прав та умов життєдіяльності на основі державних та міжнародних документів [2, с. 52; 6, с. 33]. З огляду на тему нашого дослідження, роль «адвоката» соціальний педагог уособлює представляючи інтереси дитини в суді або під час проведення допиту, що не суперечить чинному

законодавству й забезпечить дотримання найкращих інтересів дитини в період досудового та судового розгляду. Знання, якими має володіти соціальний педагог: основи чинного українського законодавства щодо прав дитини, міжнародні стандарти дотримання прав дитини, в тому числі умови опитування дітей-жертв та свідків злочинів під час процесу відправлення правосуддя, розуміння причин, проявів та наслідків насильства для дитини певного віку.

Роль «консультанта» соціальний педагог відіграє у випадку, коли залучається слідчими в процесі досудового розгляду як фахівець, що розуміється на вікових та психофізичних особливостях розвитку дитини-жертви або свідка злочину, може допомогти у формулюванні запитань до дитини чи надати рекомендації щодо залучення допоміжних матеріалів (наприклад, карток чи малюнків) тощо. Знання, якими має володіти соціальний педагог для виконання цієї ролі: особливості вікового та психофізіологічного розвитку дитини, діагностичний інструментарій, який може застосовуватись відповідно до ситуації, знання про процедуру допиту дитини, її основні фази та особливості, розуміння причин, проявів та наслідків насильства для дитини певного віку.

Ще одна, найбільш вагова роль, яку може виконувати соціальний педагог в процесі опитування дитини, постраждалої від насильства або свідка такого насильства, є роль «експерта». Ефективність соціального педагога в процесі опитування дитини, постраждалої від насильства, залежить від знання й розуміння ним важливості процесу опитування та знання основних фаз цього процесу.

Вступна або попередня фаза опитування дитини передбачає дії, які передують контакту з дитиною: збирається інформація про рівень її пізнавального, соціального та емоційного розвитку, а також найближче оточення дитини та її родини, з'ясовуються сильні та слабкі сторони дитини, що сприятиме встановленню з нею контакту, дозволить уникнути недоречних та небезпечних запитань [1]. Соціальний педагог має чітко розуміти коло питань, які потребують з'ясування, для чого має ознайомитись «із матеріалами кримінальної справи, щоб розробити орієнтовний план опитування, визначити коло питань, на які потрібно

отримати відповіді дитини та закріпити їх документально» [3, с. 9]. На цьому етапі соціальному педагогу варто контактувати зі слідчим, який веде справу дитини, із психологом, соціальним педагогом, класним керівником навчального закладу, у якому навчалась дитина, чи який відвідувала. Відповідно до отриманого завдання та інформації, наданої від фахівців щодо особливостей рівня розвитку дитини, соціальний педагог готує діагностичні та допоміжні матеріали (картки, кольорові олівці, маркери, папір тощо).

Вступна фаза опитування дитини, постраждалої від насильства, передбачає безпосереднє знайомство з дитиною, встановлення контакту, пояснення їй мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування. Комунікація з дитиною на цьому етапі відбувається відповідно до віку та рівня її розвитку. Розмова з дитиною має починатись із нейтральної теми, безпечної для дитини. Така розмова має за мету попереднє з'ясування можливостей дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень, а також зниження емоційного напруження, пов'язаного із ситуацією опитування. Вона дозволяє, в ході аналізу матеріалу, здійснити порівняння способу викладу дитиною безпечної та обтяжливої для неї інформації, пов'язаної із предметом справи. Крім того, на попередній фазі соціальний педагог має з'ясувати чи в змозі дитина відрізнити правду від обману та ознайомити її з обов'язком говорити правду. Важливою складовою вступної фази є встановлення інформації, якою володіє дитина щодо обставин справи. Питання щодо обставин справи можуть бути вступом до наступного етапу – фази вільного викладу подій [1].

На думку А. Будзиньської, на цій фазі дитина має розповісти про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно послідовності згадуваного змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати. Ця фаза є порівняно безпечною для дитини, оскільки не викликає напруження, пов'язаного із необхідністю надавати відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями [1]. На цій фазі соціальний педагог уважно слухає та спостерігає за лексикою дитини та її невербальними

реакціями, які вона демонструє в процесі розповіді : рухи, міміка, емоційне супроводження, темп розповіді та його зв'язок із подіями, паузи.

Фаза детальних запитань є доповненням викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи. Завдання соціального педагога на цій фазі здійснити плавний перехід від фази вільної розповіді та не викликати занепокоєння в дитини з приводу того, що вона може не впоратись із запитаннями. На цьому етапі питання ставляться з метою доповнення, уточнення, пояснення чи перевірки сказаного дитиною відповідно до її віку та рівня розвитку.

Фахівці, які мають досвід проведення опитувань дітей, радять на цьому етапі дотримуватись трьох важливих засад. По-перше, дитині необхідно ставити відкриті запитання, оскільки вони допоможуть їй пригадати більшу кількість подробиць події або низку подій. Правильно поставлене відкрите питання дозволить дитині дати вільну від впливу відповідь, сформульовану на підставі власних слідів пам'яті. Молодші діти найлегше дають відповіді на відкриті запитання, які починаються зі слів «хто», «що», «де». Більше труднощів у дітей до п'яти років викликають питання, які починаються зі слова «коли». Найбільше труднощів викликають питання, які починаються зі слова «чому», тому фахівці радять уникати таких питань на фазі детальних запитань для дітей будь-якого віку.

По-друге, необхідно уникати запитань, які можуть «викликати в дитини почуття провини, відповідальності за події або їх перебіг, а також оцінки дитини та її поведінки» [1]. Питання такого типу починаються зі слова «чому» й завдають дитині повторної травматизації. Такі питання блокують спонтанність розповіді та сприяють наданню інформації, яка є очікуваною для співрозмовника, проте не відповідає реальним подіям.

По-третє, слова, побудову питань і процес їх задавання слід співвідносити із рівнем розвитку дитини. Успішність врахування цієї засади залежить від того, наскільки ретельно соціальний педагог у співпраці зі слідчим зібрав інформацію про дитину на попередній фазі.

Наступна фаза є заключною, вона важлива для захисту психіки дитини. На цій фазі соціальний педагог надає дитині можливість для заспокоєння, дякує дитині за зусилля, з розумінням ставиться до емоцій, які виявила дитина в процесі опитування, ставить нейтральні питання, які не стосуються предмету опитування.

По закінченню процедури опитування та після аналізу отриманих відповідей дитини, соціальний педагог має надати слідчому, яким був залучений, професійний висновок. Професійний висновок містить мету опитування дитини, завдання, які були поставлені перед соціальним педагогом напередодні опитування, зазначається інструментарій, який використовувався фахівцем в процесі роботи з дитиною, представляються основні результати, отримані в процесі опитування дитини, та заключні висновки.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що в процесі опитування дитини-жертви або дитини, яка стала свідком насильства чи вчинила таке насильство, соціальний педагог може виконувати декілька ролей :

- «адвоката» – представляти інтереси дитини в державних та недержавних установах, а також в процесі досудового та судового розгляду;
- «консультанта» – надавати відповідним фахівцям інформацію про особливості розвитку дитини певного віку та рекомендації щодо особливостей збору інформації від такої дитини;
- «експерта» – виходячи з дотримання найкращих інтересів дитини в процесі досудового розгляду, брати безпосередню участь в опитуванні дитини, співпрацюючи зі слідчим, та надавати професійний висновок, спираючись на зібраний в ході опитування матеріал.

Ключові слова: роль соціального педагога, опитування дитини, «адвокат», «консультант», «експерт».

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних ролей соціального педагога в роботі з дітьми, постраждалими від насильства, а також такими, що вчинили насильство.

2. Яких фаз опитування дитини, постраждалої від насильства або такої, що вчинила насильство, має дотримуватись соціальний педагог? В чому особливості кожного етапу?

3. Назвіть основні правила формулювання запитань, яких необхідно дотримуватись фахівцям, що проводять опитування дітей, постраждалих від насильства, або таких, що вчинили насильство.

Проблемне завдання. Підготуйте письмово поетапний план підготовки та опитування дитини за умови, що постраждалою від насильства дитиною, є героїня роману Шарлотти Бронте Джейн Ейр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєнко Т. Ф. Соціальна педагогіка як наукова дисципліна: досвід і перспективи розвитку / Т. Ф. Алексєєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – №3. – С. 4 – 8.
2. Аналітичний звіт Світового банку 3618, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://econ.worldbank.org>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
3. Андреев В. И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. И. Андреев. – М. : Высш. шк., 1981. – 240 с.
4. Андриянов О. Роль психологической помощи в комплексной реабилитации больных на рак молочной железы / О. Андриянов // Світ психології. Наук.-метод. журнал. – 2007. – № 1. – С. 206 – 209.
5. Аніщук Н. В. Специфіка розв'язання проблеми гендерного насильства у сім'ї за законодавством України та зарубіжних країн: компаративістський аналіз / Н. В. Аніщук // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 14 – 17.
6. Архіпова С. Соціальна педагогіка: навч.-метод. посіб. / С. Архіпова, Г. Майборода. – Черкаси-Ужгород : Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
7. Бабанский Ю. К. Избр. пед. тр. / Сост. М. Ю. Бабанский. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
8. Балабанова Е. С. Экономическая зависимость женщин: сущность, причины и последствия / Е. С. Балабанова // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 47 – 57.
9. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – М. : Директ-медиа, 2008. – 532 с.
10. Бахуташвили Т. В. Социальное посредничество в решении проблем женщин, подвергшихся насилию в семье в условиях деятельности социального учреждения. Материалы X региональной научно-технической конференции «Вузовская наука – Северо-Кавказскому региону». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ncstu.ru>> – Загол. з екрану. – Мова рос.

11. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. / О. В. Безпалько – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
12. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 176 с.
13. Безпалько О. В. Напрями та функції професійної діяльності соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі / О. В. Безпалько // Педагогічна освіта : теорія і практика. Педагогіка. Психологія : Зб. наук. пр. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – № 11 (спецвип., ч. 1). – С. 7 – 11.
14. Безпалько О. В. Поняття «Соціально-педагогічна діяльність» у тезаурусі соціальної педагогіки / О. В. Безпалько // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2003. – №4. – С. 45.
15. Безпалько О. В. Соціально-педагогічна діяльність і соціальна робота: спільне та відмінне/ О. В. Безпалько //Наукові записки Тернопільського національного університету. Серія: Педагогіка. – 2004. – №6. – С. 128.
16. Бім-Бад Б. М. Педагогічний енциклопедичний словник / Б. М. Бім-Бад – К. : Логос, 2002. – 528 с.
17. Бибилова Е. Ю. Особенности работы с женщинами-жертвами домашнего насилия в приюте кризисного центра (методическое пособие) / Е. Ю. Бибилова – Алматы, 2002. – 48 с.
18. Бова А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 15 – 25
19. Бовть О. Б. Декотрі теоретико-методологічні засади психологічного дослідження віктимної поведінки / О. Б. Бовть // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 2004. – № 1 (42). – С. 92 – 101.
20. Бодров В. А. Психологические механизмы адаптации человека / В. А. Бодров // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / Отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 624 с.

21. Бойко О. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища: дис... кандидата соціол. наук: 22.00.03 «соціальні структури та соціальні відносини» / Олександр Валерійович Бойко ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – 211 с.
22. Большой юридический словарь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://slovari.yandex.ru/dict/jurid/article/jur2/jur-3498.htm>> – Загол. з екрану. – Мова рос.
23. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – К. : «Освіта України», 2007. – 332 с.
24. Бурмистрова Е. В. Психологическая помощь в кризисных ситуациях (предупреждение кризисных ситуаций в образовательной среде): Методические рекомендации для специалистов системы образования / Е. В. Бурмистрова. – М. : МГППУ, 2006. – 96 с.
25. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
26. Валкер Л. Психосупільна теорія набутої безпорадності / Л. Валкер. – К. : Winrock International, 2000. – 80 с.
27. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
29. Вербан Е. О. Типологія критичних життєвих ситуацій та психологічні особливості реагування на них / Е. О. Вербан // Вісник АПСВ ФПУ. – 1999. – № 2. – С. 176 – 183.
30. Власов П. О. Насильство в сім'ї та соціальна робота із сім'ями, в яких чиниться насильство: Інформаційно-практичний посіб. / П. О. Власов // Дніпропетровськ : Дніпропетровська міська громадська організація «Жіночий інформаційно-координаційний центр», 2006. – 138 с.
31. Гаврилица О. А. Чувство вины у работающей женщины / О. А. Гаврилица // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 65 – 70.

32. Гасюк М. Вплив гендерної соціалізації на розвиток подружніх взаємин / М. Гасюк // Психологія і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 75 – 82.
33. Гендерна соціалізація сучасної жіночої молоді: монографія / С. Я. Харченко, Л. Г. Харченко, С. М. Гришак, О. А. Болотська ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 318 с.
34. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К. : Український ін-т соц. досліджень, 2002. – 121 с.
35. Гендерний розвиток в Україні: Реалії та перспективи. – К. : ІЗМН, 2003. – 103 с.
36. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / Ю. Саєнко, Л. Амджадін, М. Васильчук та ін. – К. : Логос, 2007. – 144 с.
37. Гендерная психология. Практикум / под ред. И.С. Клециной. – СПб. : Питер, 2009. – 496 с.
38. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Глас, Дж. Стэнли – М., 1976. – 495 с.
39. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія: Навч. посіб. // Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
40. Головань М. Компетенція компетентність: досвід теорії, теорія досвіду / М. Головань // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 23 – 30.
41. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 «кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Богдан Миколайович Головкін ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 20 с.
42. Головнюова І. Зміна традиційних сімейних ролей: нові моделі поведінки і конфлікти / І. Головнюова // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 12 – 16.

43. Горшкова И. Д. Насилие над женами в российских семьях / Горшкова И. Д., Шурыгина И. И. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.womenmsu.msu.ru/apendix/bookall.pdf>>. – Загол. з екрану. – Мова рос.
44. Грабська І. А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування / І. А. Грабська // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9-10. – С. 20 – 25.
45. Градскова Ю. Домашнее насилие как социально-психологическая и культурная проблема: к портрету женщины-жертвы / Ю. Градскова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/book5/c5_3_2.htm> – Загол. з екрану. – Мова рос.
46. Гуріч В. О. Адвокатування дитини як напрям шкільної соціально-педагогічної роботи / В. О. Гуріч [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N122/N122p054-058.pdf>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
47. Гурлева Т. С. Дівчинка-підліток як жертва та ініціатор сексуального насильства: психологічні причини і наслідки / Т. С. Гурлева // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 6. – С. 61 – 68.
48. Давидова Н. М. Глава семьи: распределение и способ выживания / Н. М. Давидова // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 165 – 174.
49. Данилова О. Л. Психология восприятия насилия: культурный и гендерный аспекты / О. Л. Данилова // Практикум по гендерной психологии. – СПб. : Питер, 2003. – С.388 – 403.
50. Девяткин С.В. Опыт ненасилия в XX столетии / С.В. Девяткин // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. – 1999. – № 1. – Философия. – С. 92-104.
51. Декларація про викорінення насильства щодо жінок від 20 грудня 1993 р. // Наші людські права: посібник з жіночих прав / Дж. Мертус, М. Дат, Н. Флауерс. – Ужгород : Карпати, 1996. – С. 164 – 168.

52. Джилліген Джеймс Запобігання насильству / пер. з англ. В. В. Штенгелов. – К. : Сфера, 2004. – 168 с.
53. Дымнова Т. И. Зависимость характеристик супружеской семьи от родительской / Т. И. Дымнова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 46 – 56.
54. Емельянова Е. В. Женщины в беде. Программа работы с жертвами домашнего насилия «Достоинство любви» / Е. В. Емельянова. – СПб. : Речь, 2008. – 212 с.
55. Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім'ї : метод. посіб. для тренерів з проведення тренінгів для дільничних інспекторів міліції / О. О. Кочемировська, Д. Й. Стрейстяну, Г. О. Христова. – К. : Логос, 2010. – 364 с.
56. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
57. Життєві кризи особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. / Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості / Ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. – К. : ІЗМН, 1998. – 354 с.
58. Жінка на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку. Зб. матеріалів Всеукр. конгресу жінок. – К., 21-23 травня 1998. – С. 154 – 156.
59. Забелина Т. Канада и проблема насилия в семье: двадцать лет борьбы / Т. Забелина, О. Израэлян, Н. Шведова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yar.nan.ru/resurs/doc/can_prob1.doc> – Загол. з екрану. – Мова рос.
60. Заверико Н. В. Соціально-педагогічний захист прав дітей у загальноосвітньому навчальному закладі / Н. В. Заверико // Педагогічна освіта : теорія і практика. Педагогіка. Психологія : Зб. наук. пр. – К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – № 11 (спецвип., ч. 1). – С. 83 – 86.
61. Заверико Н. В. Сучасні підходи до профілактики адитивної поведінки підлітків у загальноосвітньому закладі / Н. В. Заверико // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – №2. – С. 61 – 66.

62. Загальна декларація прав людини – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015> – Загол. з екрану. – Мова укр.
63. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm> – Загол. з екрану. – Мова укр.
64. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15.05.2003 № 759-ІУ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
65. Закон України «Про Кримінальний кодекс України» від 05.04.2001 № 2341-III – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
66. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / За редакцією О. Рудневої. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 160 с.
67. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 № 2789-III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
68. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
69. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 № 2558-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
70. Запобігання і протидія насильству в сім'ї : метод. рекомендації для соціальних працівників. – К. : ДЦССМ, 2004. – 192 с.

71. Зборовська О. П. Гендерний аспект проблеми насильства в сім'ї і суспільстві / О. П. Зборовська, Т. Г. Прохоренко // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія «Соціологічні науки». – Том 9. – 2006. – № 1. – С. 7 – 13.
72. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ірина Дмитрівна Зверева; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1999. – 39 с.
73. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Зверева Ірина Дмитрівна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1999. – 451 с.
74. Зелінська Т. Залежна любов як амбівалентність відданих сімей / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 38 – 50.
75. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – 2003. – № 1. – С. 90 – 102.
76. Зелінська Т. Психологія материнської амбівалентності / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 18 – 27.
77. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – Ростов-н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
78. Зиновьева Н. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова. – СПб. : Речь, 2005. – 248 с.
79. Зубкова Т. Сущность соціально-педагогической реабилитации / Т. Зубкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://do.teleclinica.ru/184831>> – Загол. з екрану. – Мова рос.
80. Ильин Е. Мотивация и мотивы / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
81. Ильин Е. Пол и гендер / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 688 с.
82. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С. В. Ильина // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 65 – 74.

83. Ильяшенко А. Криминологическая характеристика жертв насилия в семье / А. Н. Ильяшенко, П. В. Шмарион // Российский следователь. – 2005. – № 5. – С. 33 – 37.
84. Иванченко С. Домашне насильство в Угорщині: між нормалізацією й демонізацією / С. Иванченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 8. – С. 66 – 69.
85. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... кандидата пед. наук : спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Лариса Володимирівна Кальченко ; Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 352 с.
86. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання / Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. ; заг. ред. Капської А. Й. – К. : «Аспект», 2002. – 164 с.
87. Келлі Ліз Насильство щодо жінок та дітей. Новий погляд на поліцейську діяльність, її інноваційність та професіоналізм: Посібник. – Львів : Астролябія, 2011. – 176 с.
88. Келлі Л., Дюбуа Л. Розробка мінімальних стандартів щодо послуг, спрямованих на подолання насильства проти жінок: діагностичне дослідження. – Програма сприяння парламенту України, 2007. – 39 с.
89. Кімел Майк С. Гендероване суспільство / Пер. з англ. – К. : Сфера, 2003. – 490 с.
90. Кияниця З.П. Організаційно-педагогічні умови діяльності інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми : дис. ... кандидата пед. наук : спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Кияниця Зінаїда Петрівна ; Ін-т пробл. виховання Нац. акад. пед. наук України. – К., 2010. – 210 с.
91. Козлов В. В. Работа с кризисной личностью. Метод. пособие / В.В. Козлов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 302 с.
92. Ковальчук Л. Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми : дис. ... кандидата пед. наук : спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Ковальчук Людмила Григорівна ; Ін-т пробл. виховання Нац. акад. пед. наук України. – К., 2010. – 258 с.

93. Конвенція ООН «О ліквідації всіх форм дискримінації в отношении жінок» (1979 год) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <www.ipu.org/PDF/publications/cedaw_ru.pdf> – Загол. з екрану. – Мова рос.
94. Кондратьєв М. Ю. Азбука соціального психолога-практика / М. Ю. Кондратьєв, В. А. Ильин. – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 464 с.
95. Коношенко Н. А. Соціально-педагогічна реабілітація як засіб подолання девіантної поведінки молодших школярів / Н. Коношенко // Соціально педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 3. – С. 55-61.
96. Коношенко С. В. Реабілітаційна робота з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону: Монографія / С. В. Коношенко. – Слов'янськ: «Печатный двор», 2009. – 251 с.
97. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
98. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. Посібник для соціальних працівників / О. О. Кочемировська. – Харків : НТМТ, 2008. – 44 с.
99. Кочемировська О. Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї : міжнародний досвід та рекомендації для України / О. О. Кочемировська, Г. О. Христова. – К. : Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. – 228 с.
100. Кочеткова С. В. Опыт анализа насилия в семье / С. В. Кочеткова // СОЦИС. – 1999. – № 12. – С. 114 – 117.
101. Кравець В. П. Гендерна педагогіка: навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
102. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01. «Теорія та історія педагогіки» / В. П. Кравець – К., 1997. – 34 с.

103. Кравченко Н. А. Критична освіта як основа педагогічної концепції Паулу Фрейре / Н. А. Кравченко // Зб. н. пр. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи». – Х. : ХДПУ – ОВС, 2002. – Вип. 17. – С. 50 – 52
104. Краткий словарь терминов и определений. – М. : ТАСИС, 2004. – 48 с.
105. Крыжановская Л. Психология семьи: проблемы психолого-педагогической реабилитации / Л. Крыжановская. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2005. – 200 с.
106. Купенко О. В. Гуманістична складова ініціатив соціального партнерства: педагогічний аспект / О. В.Купенко // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2008. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_scienc_2008>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
107. Купенко О. В. Діяльнісний підхід до визначення поняття «соціальне партнерство» / О. В. Купенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://conf.vstu.edu.ua/humed/2006/txt/06kovnsp>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
108. Лавриненко Н. В. Гендерні відносини в родині / Н. В. Лавриненко // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. – К. : «К.І.С.», 2004. – 536 с.
109. Лавриненко Н. Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві / Н. Лавриненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 130 – 145.
110. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації : європейська абрис / Н. Лавриченко. – К. : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
111. Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Лавриченко Наталія Миколаївна; Інст. педагогіки АПН України – К., 2006. – 39 с.
112. Лазаренко О. О. Соціально-педагогічний аспект насильства в сім'ї, що вчиняється неповнолітніми / О. О. Лазаренко

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://umdpl.info/index.php?id=1268816633>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
113. Лактіонова Г. М. Соціально-педагогічна робота з жіночою молоддю у великому місті: теоретико-методичні основи: [Моногр.] / Г. М. Лактіонова. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 326 с.
 114. Лактіонова Т. В. Віктимологічна профілактика насильства у сфері сімейних відносин / Т. В. Лактіонова // Віктимологічні аспекти злочинності: Кримінологічні дослідження. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – Вип. 1. – С. 91 – 96.
 115. Левченко К. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління / К. Левченко // Національний ун-т внутрішніх справ. – Х. : Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 344 с.
 116. Липский И. А. Социальная педагогика. Методологический анализ: Учебное пособие / И. А. Липский. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 320 с.
 117. Лоренц К. Агрессия. Так называемое зло / К. Лоренц. – М. : Прогрес, 1994. – 84 с.
 118. Лукьянова Л. Г. Женщины и насилие в условиях общественных изменений / Л. Г. Лукьянова // Материалы Российской научно-практической конференции. – М. : Московский центр гендерных исследований. – 2000. – С. 5 – 8.
 119. Лысова А. В. Физическое насилие над женами в российских семьях / А. В. Лысова // СОЦИС. – 2008. – № 9 (293). – С. 121 – 128.
 120. Лысова А. В. Женская агрессия и насилие в семье / А. В. Лысова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 167 – 176.
 121. Лысова А. В. Насилие в семье – объект социальной политики в США / А. В. Лысова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.isras.ru/socis_2005_12.html> – Загол. з екрану. – Мова рос.
 122. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.

123. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2008. – 928 с.
124. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика. Учебник / Л. В. Мардахаев – М. : Гардарики, 2005. – 269 с.
125. Медведев В. И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов / В. И. Медведев. – Л. : Наука. Ленингр. отделение, 1982. – 103 с.
126. Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень / Т. М. Мельник. – К. : Логос, 2004. – 320 с.
127. Мельник Т. М. Міжнародний досвід утвердження гендерної рівності / Матеріали Міжнар. конференції «Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків». Київ, 30 червня – 1 липня 2003 року. – С. 12 – 51.
128. Меновщиков В. Ю. Введение в психологическое консультирование / В.Ю. Меновщиков. – М. : Смысл, 2004. – 109 с.
129. Меновщиков В. Ю. Психологическое консультирование: работа с кризисными и проблемными ситуациями / В.Ю. Меновщиков. – М. : Смысл, 2005. – 182 с.
130. Методология и методы социально-педагогических исследований : [науч., учеб.-метод. пособие для студентов, магистрантов, аспирантов и специалистов в области воспитания и образования, соц. педагогов и соц. работников] / С. Я. Харченко, Н. С. Кратинев, А. Н. Чиж, В. А. Кратинова. – Луганск : Альма-матер, 2001. – 216 с.
131. Механізми моніторингу та протидії гендерному насильству і дискримінації (Аналітичний звіт) / За заг. ред. О. Суислової. – К. : СПД Москаленко О. М., 2009. – 248 с.
132. Михеев В. А. Основы социального партнерства: теория и политика: учеб. для вузов / В. А. Михеев. – М. : Экзамен, 2001. – 448 с.
133. Міжнародні стандарти та національне законодавство України з питань протидії насильству в сім'ї / методологія ТдГ / Матеріали тренінгу для тренерів з питань запобігання насильству в сім'ї. смт. Маньківка Черкаської області, 10-15 грудня 2009 року.

134. Міл Джон Стюарт Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 436 с.
135. Мінакова К. Основні соціально-педагогічні та психологічні характеристики жінки-жертви домашнього насильства / К. Мінакова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. – № 2. – С. 43 – 47.
136. Модельний закон «Про насильство в сім'ї» / Міжнародні стандарти та національне законодавство України з питань протидії насильству в сім'ї / методологія ТдТ / Матеріали тренінгу для тренерів з питань запобігання насильству в сім'ї. смт. Маньківка Черкаської області, 10-15 грудня 2009 року.
137. Моїсеєнко К. Професійна діяльність соціального педагога: метод. посіб. / К. Моїсеєнко. – К. : Шк. світ, 2009. – 120 с.
138. Молчан О. І. Сутність поняття «соціально-культурна реабілітація молодих інвалідів» / О. І. Молчан – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knukim.edu.ua/articles_molchan.htm> – Загол. з екрану. – Мова укр.
139. Мудрик А. В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Слостенина. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
140. Мэкс А. М. Социальные условия насилия в семейном поведении (Анализ насилия в американской семье): дис... кандидата социол. наук: спец. 22.00.06 «социология культуры и духовной жизни» / Мэкс Алена Максимовна; Московский государственный технологический университет. – Москва, 2003. – 186 с.
141. Навчально-методичні матеріали до модуля «Підготовка і проведення тренінгів на основі компетентісно-орієнтованого підходу» / Укл. С. А. Калашнікова. – К. : Логос, 2007. – 56 с.
142. Насильство в сім'ї – як боротися з ним в державі. Що маємо і що слід зробити. – К. : Глас. – 1996. – 184 с.
143. Ніколаєва В.І. Соціально-педагогічна реабілітація підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Валентина Іванівна Ніколаєва; –

- Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 234 с.
144. Новий тлумачний словник української мови / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : «Аконіт». – 2003. – Т. 2. – 926 с.
 145. Овчарова Р.В. Справочник соціального педагога / Р. В. Овчарова. – М. : ТЦ «Сфера». – 2007. – 480 с.
 146. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1990. – 917 с.
 147. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
 148. Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи / С. М. Оксамитна // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. – К. : «К.І.С.», 2004. – 536 с.
 149. Онишко Ю. В. Насильство в сім'ї: стан та проблеми / Ю. В. Онишко // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 3-4. – С. 39 – 47.
 150. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
 151. Оржеховська В. М. Проблеми ненасильства неповнолітніх як гостре соціальне явище / В. М. Оржеховська // Превентивне виховання : проблема ненасильства : Зб. наук-практ. ст. / За заг. ред. В. М. Оржеховської. – К. : Олди-плюс. – 2000. – С. 3-8.
 152. Осухова Н. Психологічний супровід сім'ї і особистості в кризовій ситуації / Н. Осухова // Шкільний психолог. – 2001. – № 31. – С. 5 – 12.
 153. Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 270 с.
 154. Пашина А. Х. Взаимосвязь различных видов насилия в отношении женщин и особенностей их эмоциональной сферы / А. Х. Пашина // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 6. – С. 98 – 105.

155. Пекинська платформа дій. Ітоговий документ Четвертої всемирної конференції Організації Об'єднаних Націй по положенню жінок. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.un.org/russian/conferen/women/women.htm>> – Загол. з екрану. – Мова рос.
156. Петровська Л. А. Компетентність в общенні. Соціально-психологічний тренінг / Л. А. Петровська. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
157. Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «соціально педагогіка» / Жанна Василівна Петрочко ; Інст. проблем виховання НАПН України – К., 2011. – 442 с.
158. Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Уклад.: Т. В. Журавель. – К. : Видавничий дім «КАЛИТА», 2007. – 224 с.
159. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. посіб. для освітян / Т. В. Журавель, О. О. Кочеміровська, М. Е. Ясеновська / За заг. ред. О. В. Безпалько. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.
160. Попова Л. В. Проблемы самореализации одаренных женщин / Л. В. Попова // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 31 – 41.
161. Порадник для тренера / Б. Валькевич, Е. Кендрацька, А. Климович та ін. – Варшава, 2007. – 134 с.
162. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26.04.2003 № 616 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
163. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 р. № 608 «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги» / [Електронний ресурс].

- Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
164. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 541 «Про внесення змін до Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon1.rada.gov.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
165. Построение партнерства. Метод. рекомендации. – К. : Alliance, 2003. – 143 с.
166. Практический практикум и тренинг: профилактика насилия в семье и школе / авт.-сост. Л. В. Прикуль. – Волгоград : Учитель, 2009. – 217 с.
167. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду. Тези конференції. – К. : АТ «Столиця». – 1998. – 100 с.
168. Проблема насильства в українських сім'ях. Соціологічне опитування / за ред. С. О. Павлиш – К. : Запоріжжя: Друкарський світ, 2010. – 52 с.
169. Програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації / Т. Алієва, А. Галич, Н. Грищенко та ін. ; Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. – К. : Час Друку, 2010. – 125 с.
170. Профілактика та протидія насильству над дітьми: навч. посіб. – К. : ГЕРБ, 2007. – 144 с.
171. Пузиков В.Г. Технология ведения тренинга / В. Г. Пузиков. – СПб. : Речь, 2010. – 224 с.
172. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2005. – 672 с.
173. Резолюція, ухвалена Генеральною Асамблеєю за доповіддю Третього комітету (А/48/629) «Декларація про викоринення насильства стосовно жінок».
174. Ривман Д. Виктимология / Д. Ривман, В. Устинов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Прес», 2000. – 332 с.
175. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства підлітків : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Володимир Іванович Ролінський; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2005. – 236 с.

176. Ромек В. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. – СПб. : Речь, 2007. – 256 с.
177. Савченко С. В. Опытнo-педагогическая работа в социальной педагогике в контексте гуманистической образовательной парадигмы / С. В. Савченко // Освіта Донбасу. – 2003. – № 5/6. – С. 103 – 107.
178. Савчук О. Стратегії роботи зі співзалежними жінками, які зазнають насильства в сім'ї / О. Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – № 4. – 2003. – С. 51 – 60.
179. Савчук О. Тренінг асертивності для жінок, які зазнали насильства / О. Савчук // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 2. – С. 48 – 63.
180. Савчук О. М. Гендерні стереотипи і установки щодо домашнього насильства / О. М. Савчук // Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 5-7 грудня 2002 р.). – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соц. досліджень, 2002. – 222 с.
181. Савчук О. М. Наслідки подружнього насильства: індивідуально-психологічна перспектива / О. М. Савчук // Наукові записки (спецвипуск). – К., 2002. – Т. 20. – С. 118 – 125.
182. Савчук О. М. Стратегії роботи зі співзалежними жінками, які зазнають насильства в сім'ї / О. М. Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 51 – 59.
183. Сейко Н. А. Соціальна педагогіка: метод. посіб. / Н. А. Сейко – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. – 260 с.
184. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы) / В. А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
185. Сердюк Л. Насильство: кримінологічне і кримінально-правове дослідження / Л. Сердюк – М. : ВАТ Вид-во «Юрлітінформ», 2002. – 384 с.

186. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко – СПб. : ООО «Речь», 2000. – 350 с.
187. Словарь русского языка: в 4-х т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – М. : Русский язык, Полиграфресурсы, 1999. – Т. 4. – 800 с.
188. Словарь современного русского литературного языка. – Л. : Наука, 1964. – Т. 16. – 1610 с.
189. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К. : УДЦССМ, 2000. – 260 с.
190. Смелзер Н. Дж. Сексуальные роли и неравенство / Н. Дж. Смелзер // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 4. – С. 63-67.
191. Современный толковый словарь русского языка / Под ред. С. А. Кузнецова. – СПб. : «Норинт», 2004. – 960 с.
192. Современный толковый словарь русского языка / Сост. Л. Прокофьева. – СПб. : Норинт, 2005 – 960 с.
193. Соколова Е. Т. К проблеме психотерапии пограничных личностных расстройств / Е. Т. Соколова // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 92 – 105.
194. Соціальна педагогіка / Соціальна робота / Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
195. Социальная педагогика: курс лекцій / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
196. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. В.А. Никитина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
197. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – 10-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с.
198. Социальная работа: учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 480 с.
199. Социальное партнерство: словарь-справочник / Рук. авт. кол. В. Н. Киселев, В. Г. Смольков. – М. : ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. – 236 с.

200. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – 233 с.
201. Соціальне становище сільської жінки в Україні. – К. : «Академпрес», 1998. – 136 с.
202. Соціальний педагог та його професійна діяльність // Соціальний педагог / Упоряд.: Т. Шаповал, Т. Гончаренко. – К. : Шкільний світ, 2006. – 124 с.
203. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
204. Соціально-педагогічні основи захисту прав дитини: навч.-метод. посіб. / За ред. К. Б. Левченко, О. А. Удалової. – К. : ФОП «Чальцев», 2008. – 224 с.
205. Ставкова С. Насилля: причини та наслідки / С. Ставкова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – № 1. – 2004. – С. 42-46.
206. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / Бондаровська В. М., Кочемировська О. О., Лактіонова Г. М., Онишко Ю. В., Хаар Р., Христова Г. О. – К.: вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. – 372 с.
207. Становище дітей та жінок в Україні. Ситуаційний аналіз: 1991-2003. – К. : Логос, 2005. – 179 с.
208. Страшко С. С. Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу / Страшко С. С., Животовська Л. А., Гречишкіна О. Д., Міненок А. О., Савонова О. В., Гаврилук В. О. – Київ: Освіта України, 2006. – 260 с.
209. Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 72 с.
210. Тарабрина Н. Фрустрация / Н. Тарабрина // Психологическая энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_psychology> – Загол. з екрану. – Мова рос.
211. Теорії і методи соціальної роботи : підручник для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 328 с.
 212. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / За заг. ред. А. Й. Капської. – К. : Логос, 2000. – 372 с.
 213. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. проф. Д. Ушакова. – М. : ТЕРРА, 1996. – Т. 4. – 752 с.
 214. Трошин О. Основы социальной реабилитации и профориентации / О. Трошин, Е. Жулина, В. Кудрявцев. – М. : ТЦ Сфера, 2005. – 384 с.
 215. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. / І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2002. – 132 с.
 216. Трубавіна І. М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи із сім'єю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Ірина Миколаївна Трубавіна ; Луганський національний університет імені Тараса Шевченка – Луганськ, 2009. – 44 с.
 217. Тунтуєва С. В. Теоретичні аспекти соціально-педагогічної реабілітації жінок, потерпілих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 6. – 2009. – С. 243 – 249.
 218. Тунтуєва С. В. Вплив традиційного розподілу ролей в сім'ї на застосування насильства щодо жінок / С. В. Тунтуєва // Головні проблеми державно-правового захисту жінок в Україні. Гендерні студії: матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів. – Суми. – 2009. – С. 44 – 48.
 219. Тунтуєва С. В. Статичні характеристики соціально-психологічного портрету жінок, постраждалих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 17. – 2009. – С. 136 – 140.

220. Тунтуєва С. В. Психологічні особливості жінок, постраждалих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Соціальна педагогіка: теорія та практика. № 4. – 2009. – С. 72 – 76.
221. Тунтуєва С. В. Посттравматичний стресовий розлад та «стокгольмський» синдром як складові соціально-психологічного портрету жінок, постраждалих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія Педагогічні науки. Вип. 84. – 2011. – С. 196 – 199.
222. Тунтуєва С. В. Повноваження суб'єктів взаємодії в процесі соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Збірка тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми підготовки фахівців до роботи з соціально дезадаптованими і маргінальними групами населення». Випуск I. – Херсон: ПП Вишемирський, 2010. – С. 128 – 130.
223. Тунтуєва С. В. Впровадження умов соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї, в діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / С. В. Тунтуєва // Проблеми социализации личности и её девиации: Материалы международной научно-практической конференции. Севастополь 28 апреля 2011 г. / Под ред. Е. Б. Шиматовой, Л. П. Тушинцевой. – Севастополь: Севастопольский экономико-гуманитарный институт Таврического Национального университета имени В. И. Вернадского, 2011. – С. 29 – 33.
224. Тунтуєва С. В. Характеристика критеріїв діагностики соціально-педагогічної реабілітації жінок, постраждалих від насильства в сім'ї / С. В. Тунтуєва // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 20. – 2011. – С. 216 – 223.
225. Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка / Под ред. Н. Ф. Татьянченко. – М. : Альта-Пресс, 2005. – 1216 с.

226. Федорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения / О. Ф. Федорова. – М. : Высш. шк., 1970. – 137 с.
227. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения / З. Фрейд. – М. : Экмо-Пресс, 2002. – 864 с.
228. Фролова С. В. Психология и психотерапия психотравмирующих состояний у женщин, переживших насилие в семье / С. В. Фролова // Журнал прикладной психологии. Клиническая психология. – 2004. – № 4-5. – С. 58 – 63.
229. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 672 с.
230. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
231. Фромм Э. Мужчина и женщина / Э. Фромм. – М. : Изд-во АСТ, 1998. – 512 с.
232. Фуркало В. Питання насильства та ненасильства в суспільному розвитку та їх детермінації / В. Фуркало // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 104 – 109.
233. Фуркало В. І. Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства в суспільному розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії» / Володимир Ісакович Фуркало ; Львівський державний університет імені Івана Франка. – Львів, 1998. – 20 с.
234. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция / И.А. Фурманов. – СПб. : Речь, 2007. – 480 с.
235. Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології : [навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів] / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 552 с.
236. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / Сергій Якович Харченко. – Луганськ : «Альма-матер», 2006. – 320 с.

237. Ходырева Н. Причины физического насилия: сущность рода или дисбаланс власти? / Н. Ходырева – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.genderstudies.info/sbornik/muzhest/8.htm>> – Загол. з екрану. – Мова рос.
238. Холмогорова А. Семейные факторы депрессии / А. Б. Холмогорова, С. В. Воликова, Е. В. Полкунова // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 63 – 71.
239. Христенко В. Психологія жертви: навч. посіб. / В. Христенко. – Х. : ХДАК, 2001. – 256 с.
240. Цимбал Е. И. Жестокое обращение с детьми: причины, проявления, последствия (учебное пособие) / Е.И. Цимбал. – М. : РБФ НАН, 2007. – 272 с.
241. Цюман Т. П. Формування культури життєвого самовизначення старшокласників засобами освітнього тренінгу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Цюман Тетяна Петрівна. – К., 2008. – 221 с.
242. Цюман Т. П. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: метод. посіб. / за заг. ред. Т.П. Цюман. – К. : ВПЦ «Експрес», 2009. – 328 с.
243. Чеботарьова Н. В. Феномен агресії у людському досвіді: соціально-філософський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії» / Наталія Василівна Чеботарьова ; Харківський військовий університет. – Х., 2002. – 20 с.
244. Чеханюк Л. В. Жінка як жертва злочинного посягання / Л. В. Чеханюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 8 (70) – С. 115 – 121.
245. Чудовська-Кандиба І. А. Гендерний вимір ринку праці / І. А. Чудовська-Кандиба // Проблеми освіти. Наук.-метод. зб. – К., 2003. – Вип. 36. – С. 164 – 165.
246. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник / Шахрай В. М. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.
247. Шинкаренко О. Психологічні особливості жертв подружнього насильства: основні напрямки

- психокорекційного втручання / О. Шинкаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25 – 28.
248. Шпак В. П.. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок ХХ ст.) : дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Валентина Павлівна Шпак ; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Г.Короленка. – Полтава, 2006. – 500 с.
249. Щербак Н.Д. Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї : дис... кандидата пед. наук: спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Наталя Дмитрівна Щербак ; Харківська державна академія культури. – Х., 2004. – 237 с.
250. Ashley C. Family decision making in a changing context, 2008. – http://www.iirp.edu/on08/ON08Papers/ON08_Ashley.pdf.
251. Bandura A. Social learning theory of identificatory processes // Goslin D.A. Handbook of socialization theory and research. – Chicago. – 1969. – P. 213 – 263.
252. Battered women and their families: intervention strategies and treatment programs / Albert R. Roberts, editor. – 2th ed. – New York : Springer Publishing Company. – 1998. – 530 p.
253. Kemp. Abuse in family: an introduction. – Pierce College Tacoma, Washington. – 1998. – 300 p.
254. Shipway L. Domestic violence : a handbook for health professionals / L. Shipway. – New York : Routledge, 2004. – 126 p.
255. Stop Violence Against Women [Electronic resource] / Community Costs of Domestic Violence. – February 1, 2006. – Режим доступу: http://www.stopvaw.org/community_costs_of_domestic_violence.html
256. Heise L.L., Pitanguy J., Germaine A. Violence Against Women. The Hidden Health Burden // Discussion Paper. – No 225. – P. 46. – Washington DC: The World Bank, 1994.
257. World Report on Violence and Health // Child Abuse and Neglect by Parents and Other Caregivers. Ch. 3. – Geneva: World Health Organization, 2002.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про попередження насильства в сім'ї
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 10, ст. 70)

{Із змінами, внесеними згідно із Законами
N 609-V (609-16) від 07.02.2007, ВВР, 2007, N 15, ст. 194
N 599-VI (599-17) від 25.09.2008, ВВР, 2009, N 13, ст. 153
N 5462-VI (5462-17) від 16.10.2012, ВВР, 2014, N 6-7, ст. 80
N 5477-VI (5477-17) від 06.11.2012, ВВР, 2013, N 50, ст. 693}

{У тексті Закону України слова «у справах неповнолітніх» замінено словами «у справах дітей» згідно із Законом N 609-V (609-16) від 07.02.2007}

{У тексті Закону слова «служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей», «служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей», «служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція у справах дітей» в усіх відмінках замінено словами «уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ» у відповідному відмінку згідно із Законом N 5462-VI (5462-17) від 16.10.2012}

Цей Закон визначає правові і організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

Для цілей цього Закону наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю;

фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї;

психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю;

економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я;

члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання;

жертва насильства в сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї;

попередження насильства в сім'ї – система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї;

реальна загроза вчинення насильства в сім'ї – погроза вчинення одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї умисних дій, передбачених абзацом другим цієї статті, якщо є реальні підстави очікувати її виконання;

захисний припис – спеціальна форма реагування уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї;

корекційна програма – програма, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї.

Стаття 2. Законодавство про попередження насильства в сім'ї

Законодавство про попередження насильства в сім'ї складається з Конституції України (254к/96-ВР), цього Закону, інших нормативно-правових актів, які регулюють відносини щодо попередження насильства в сім'ї.

Стаття 3. Органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї

1. Здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень покладається на:

1) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї;

2) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї;

3) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ;

4) органи опіки і піклування;

5) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства: кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі – кризові центри); центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

2. Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї.

Стаття 4. Підстави для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї

1. Підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є:

заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;

висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;

отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно дитини, яка є членом цієї сім'ї, чи недієздатного члена сім'ї.

2. Заява та повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення приймаються за місцем проживання постраждалого органами, зазначеними в пунктах 1 та 2 частини першої статті 3 цього Закону.

3. Орган, до якого надійшла заява або надійшло повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення, розглядає заяву чи повідомлення та вживає в межах своїх повноважень передбачені законом заходи з попередження насильства в сім'ї.

4. Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення затверджується Кабінетом Міністрів України (616-2003-п).

Розділ II

ОРГАНИ ТА УСТАНОВИ, НА ЯКІ ПОКЛАДАЄТЬСЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХОДІВ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І

Стаття 5. Повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї: розробляє і затверджує методичні рекомендації щодо проходження корекційної програми

та організовує забезпечення кризових центрів такими методичними рекомендаціями; надає органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян, окремим громадянам методичну і практичну допомогу, консультації з питань попередження насильства в сім'ї; організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед громадськості про проблему насильства в сім'ї та заходи, які існують з попередження насильства в сім'ї.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї: бере участь в розробленні та реалізує державну політику щодо попередження насильства в сім'ї; координує діяльність уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї; визначає потребу регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї та організовує роботу з їх створення; здійснює контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; здійснює збір та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства; організовує і проводить соціологічні, психолого-педагогічні та кримінологічні дослідження насильства в сім'ї; організовує проходження корекційної програми особами, які вчинили насильство в сім'ї; звертається до центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування за наданням відповідної допомоги жертвам насильства в сім'ї; приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення; направляє жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї.

Стаття 6. Повноваження уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї

1. В органах внутрішніх справ заходи щодо попередження насильства в сім'ї здійснюють уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ, які: виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення; беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними; відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу; виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї; приймають та розглядають у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення; вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї; повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства; виносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом; контролюють виконання вимог захисних приписів; направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми; взаємодіють із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї; надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів; здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

2. Повноваження уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Стаття 7. Повноваження органів опіки і піклування щодо попередження насильства в сім'ї

Органи опіки і піклування:

надають допомогу у відновленні порушених прав та захисті законних інтересів неповнолітнім, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також членам сім'ї, визнаним в судовому порядку недієздатними, у випадках, коли стосовно них вчинено або існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї; представляють у суді інтереси дітей та недієздатних членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї або стали жертвами насильства в сім'ї;

здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Стаття 8. Кризові центри

1. Кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, відповідно до соціальних потреб регіону.

2. Кризові центри можуть також створюватися органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян і окремими громадянами за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань попередження насильства в сім'ї, і реєструються в порядку, визначеному законом.

3. Працівники кризових центрів:

здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

здійснюють прийом осіб, які вчинили насильство в сім'ї, для проходження корекційної програми;

організують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

розробляють корекційні програми та організовують їх проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї;

відповідно до можливостей надають притулок для тимчасового перебування членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

повідомляють уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ про виявлені факти реальної загрози застосування насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства;

вивчають і узагальнюють причини та умови конкретних проявів насильства в сім'ї;

надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;

забезпечують збереження конфіденційної інформації щодо осіб, які звернулися до кризового центру про допомогу;

взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї;

у випадках, установлених законом, вживають вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги.

4. Кризові центри є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку з зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням.

Стаття 9. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї

1. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї створюються відповідно до законодавства, що регламентує створення закладів охорони здоров'я (v0038282-04). Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї можуть створюватися в системі діючих закладів охорони здоров'я.

2. В центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї поміщаються жертви насильства в сім'ї (з їхньої згоди або на їхнє прохання) на підставі рішення медичної комісії центру. Щодо дитини необхідна згода одного з батьків, усиновителів, опікуна чи піклувальника, у разі, якщо вони не

зазнали насильства від одного з них, або органу опіки і піклування.

3. Жертви насильства в сім'ї перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації протягом терміну, необхідного для їхнього лікування та психо-соціальної реабілітації. За їхнім бажанням вони можуть пройти курс лікування та психо-соціальної реабілітації амбулаторно.

4. Працівники центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї:

надають жертвам насильства в сім'ї первинну медико-санітарну і психологічну допомогу, окремі види психіатричної допомоги на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу» (1489-14), іншими законами;

за необхідності направляють жертв насильства в сім'ї для відповідного подальшого лікування;

організують надання юридичних консультацій жертвам насильства в сім'ї та у випадках, установлених законом, вживають вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги;

повідомляють про вчинене насильство в сім'ї уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ;

надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

Розділ III

СПЕЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ

НАСИЛЬСТВА В СІМ'І

Стаття 10. Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї

1. Члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, вноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови відсутності в його діях ознак злочину, уповноваженими підрозділами органів внутрішніх справ, про що йому повідомляється під розписку.

2. Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

3. У разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до кризового центру для проходження корекційної програми, а також щодо неї у випадках і в порядку, передбачених цим Законом, може бути винесено захисний припис.

Проходження корекційної програми для такої особи є обов'язковим.

Стаття 12. Взяття на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї.

1. Членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, уповноважені підрозділи органів внутрішніх справ беруть на профілактичний облік.

2. Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали особу на такий облік, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї.

3. Порядок взяття на профілактичний облік та порядок зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, затверджуються Міністерством внутрішніх справ України (z0380-02).

Стаття 13. Захисний припис

1. Особі, яка вчинила насильство в сім'ї після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, працівниками уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором може бути винесений захисний припис.

2. Захисний припис не підлягає погодженню у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

3. Захисний припис може бути винесений до осудної особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку.

4. Захисним приписом особі, стосовно якої він винесений, може бути заборонено чинити певну дію (дії) по відношенню до жертви насильства в сім'ї, а саме: чинити конкретні акти насильства в сім'ї; отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї; розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї; відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї; вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

5. Зазначені у частині четвертій цієї статті обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Стаття 14. Стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї

Рішення про стягнення з осіб, які вчинили насильство в сім'ї, коштів на відшкодування витрат на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї приймається судом в установленому законом порядку за позовом адміністрації спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї.

Розділ IV

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ

НАСИЛЬСТВА В СІМ'І

Стаття 15. Відповідальність за вчинення насильства в сім'ї

Члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність відповідно до закону.

Розділ V

ФІНАНСУВАННЯ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ, НА ЯКІ

ПОКЛАДАЄТЬСЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХОДІВ З

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І

Стаття 16. Джерела фінансування органів, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, і спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї

1. Фінансування органів та установ з попередження насильства в сім'ї, які належать до системи органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, здійснюється за рахунок коштів бюджету відповідного рівня.

2. Фінансування спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї, створених підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян чи окремими громадянами, здійснюється за рахунок їхніх власних коштів.

3. Спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї мають право на регресний позов про відшкодування коштів на утримання жертв насильства в сім'ї до осіб, які вчинили насильство в сім'ї.

Розділ VI

ОХОРОНА ПРАВ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЗАХОДІВ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

Стаття 17. Охорона прав членів сім'ї при здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї

1. Членам сім'ї, стосовно яких здійснюються заходи з попередження насильства в сім'ї, держава гарантує охорону прав і законних інтересів.

2. Посадові особи та працівники, які здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї, не можуть розголошувати відомості про особисте та сімейне життя, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням їх службових обов'язків.

Розділ VII

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності через три місяці з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України протягом місяця з дня набрання чинності цим Законом:

підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

відповідно до своєї компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування центральними і місцевими органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

Президент України
м. Київ, 15 листопада 2001 року
N 2789-III

Л. КУЧМА

Навчально-методичне видання

ТУНТУЄВА Світлана Володимирівна

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА
З ОСОБАМИ ЩОДО ЯКИХ ВЧИНЯЄТЬСЯ
НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї**

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Комп'ютерна верстка – Юрків Я. І.

Здано до склад. **30.09.2015** р. Підп. до друку **30.10.2015** р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. **23,42**. Наклад 300 прим. Зам. № **143**.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. Т/ф: 095-620-10-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.